

Dr. Kemal Mazhar Ahmed

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında

KÜRDİSTAN

ve

ERMENİ SOYKIRIMI

STOCKHOLM 1986

Institut kurde de Paris

TUR. 2253
286

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında

KÜRDİSTAN

ve

ERMENİ SOYKIRIMI

Institut kurde de Paris

INSTITUT KURDE DE PARIS

ENTRÉE N° 2253

BİRİNCİ BASKI

Institut kurde de Paris

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında
KÜRDİSTAN
ve
ERMENİ SOYKIRIMI

Dr. Kemal Mazhar Ahmed

çeviren
Mustafa Düzgün

Kürdistan Yayınevi

Yayın no: 2

Tarih dizisi no: 1

Bu kitap, ilk olarak 1975 yılında Bağdat'da Kürt Akademisi yayınları tarafından *Kurdistan Le Salekanî Şerî Yekemî Cîhanda* adıyla Kürtçe (Sorani lehçesiyle) olarak yayınlandı.

Institut kurde de Paris

Editor: Hanefî Celepli

Corrector: Mustafa Düzgün

Layout, Composition, Design:

Publishing House of Kurdistan

© Dr. Kemal Mazhar Ahmed 1975

Turkish translation ©:

Publishing House of Kurdistan 1986

Printed in Sweden

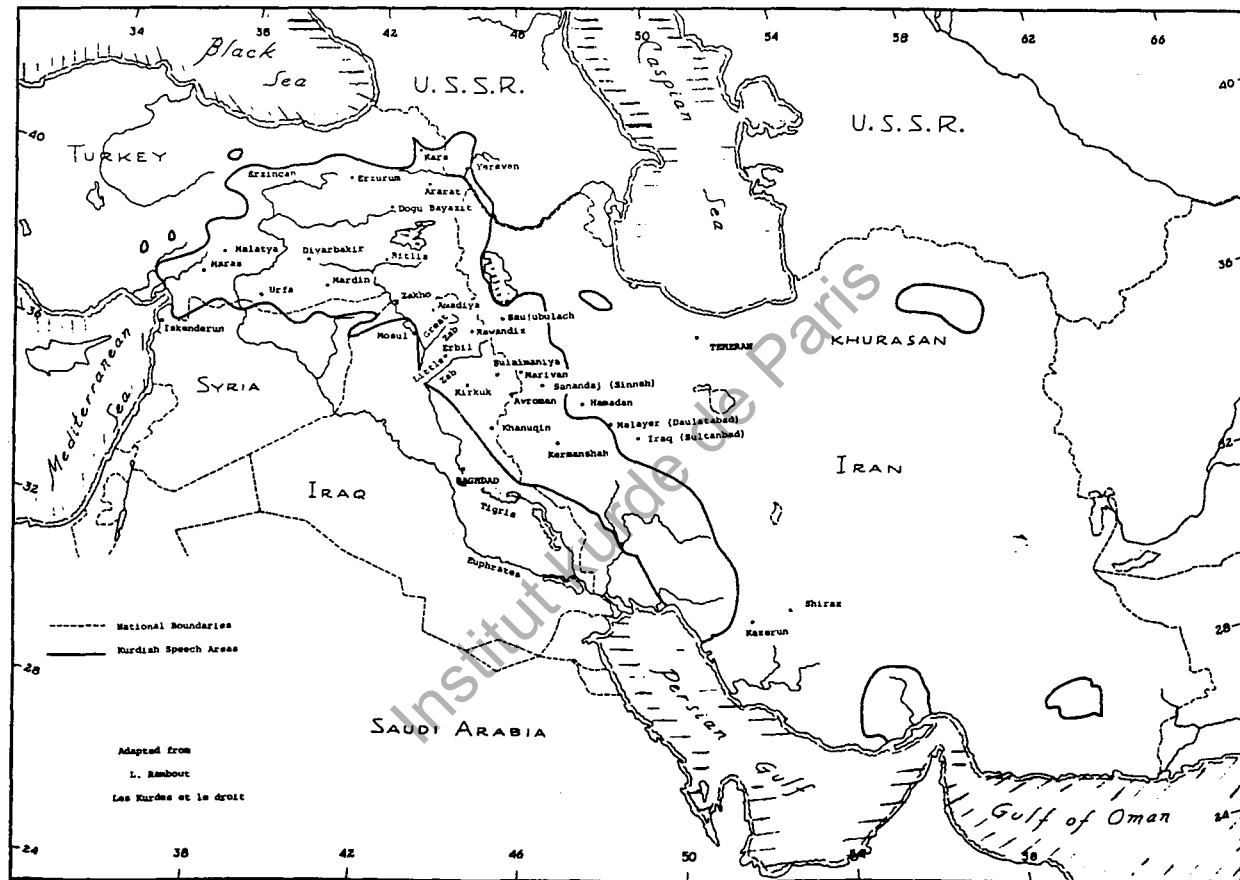
by Författares Bokmaskin

Stockholm, April 1986

ISBN 91 87096 01 3

İÇİNDEKİLER

Türkçe Çeviriye Önsöz.....	7
Yazarın Önsözü.....	11
1. BÖLÜM	
Kürdistan'ın Önemi ve Büyük Devletlerin Rolü.....	6
2. BÖLÜM	
Savaş Arefesinde Kürdistan'ın Genel Durumu.....	27
3. BÖLÜM	
Kürdistan Savaşın Ortasında.....	36
4. BÖLÜM	
Kürt Halkının Savaşımı ve Uğradığı Kayıplar.....	44
5. BÖLÜM	
Kürtler ve Ermeni Soykırımı.....	51
6. BÖLÜM	
Büyük Devletlerin Planlarında Kürtlerin Geleceği.....	79
SONUÇ.....	83
NOTLAR.....	89
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	116

TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ

Tarihsel bir araştırmaya önsöz yazmanın güç bir iş olduğunu biliyorum. Hele kişi tarihçi değil ve yazar henüz hayatta ise. Başlangıçta bu kitabın Türkçe çevirisine, bizzat yazarı tarafından önsöz yazılmasının daha doğru olacağı düşünüldü. Bu amaçla Dr. Kemal Mazhar Ahmed'e mektup yazıldı. Ancak bugüne kadar kendisinden herhangi bir yanıt alınamadı. Bunun, yazarın ve çevirmenin dışında bir takım başka güçlüklerden kaynaklandığı kanı-sındayım. İşte bu durumdan sonra söz konusu görev bana verildi ve elden geldikince bunu yapmaya çalışacağım.

Elinizde bulunan bu kitap, 1975'de Bağdat'da Kürt Bilim Akademisi(l) tarafından yayınlandı. Kısa bir süre sonra ünlü Kürt yazarı Mehmet Mela Kerim tarafından arapçaya çevrildi (1977). Eserin Türkçeye çevirisi, ilk baskıyı, yani Kürtçe aslını sunuyor okurlara.

Dr. Kemal Mazhar Ahmed, Arapça basıma yazdığı önsözde şöyle söyler:

Her ne kadar bu son dönemde araştırmacılar, Kürt tarihinin bazı evreleri üzerine yoğunlaşmışlarsa da, Kürdistan kitaplığı-nın henüz yoksul olduğu bir gerçektir. Söz konusu tarihin bir çok sayfaları hala gün yüzüne çıkarılmış değil. Salt Kürdistan'la ilgili komşu ülkeler bakımından değil, bizzat bu tarihin çocuk-ları için de bu böyle.

Yazar, Arapça basımda yaptığı değişiklikler ve kattığı yeni bilgi ve belgeler konusunda da devamla şunları belirtir:

Arap okurları aydınlatmak amacıyla kitaba epeyce yeni şeyler katma gereğini duydum... Arapçasında yeni bilgi ve kaynaklar sundum okurlarıma. Özellikle Sovyet Azerbaycanı'nda ünlü Doğu bilimci Dr. Ahmed Aliev'in İttihatçılar Döneminde Türkiye adlı araştırmasında ortaya çıkardığı yeni belgeleri bu çeviriye ekledim. Söz konusu bilgileri kitabın ilgili bölümlerine serpiştirerek bazı değişiklikler yaptım.

Elinizdeki bu çeviri, I.Dünya Savaşı yıllarında Kürdistan'ın durumunu, buraya yönelik çeşitli hesap ve gelişmeleri içeren değerli bilgi ve belgeler içeriyor, sorunları bilimsel bir anlayışla irdeliyor.

Türkiye ve Kürdistan'lı okurların, ünlü bilim adamı Dr. Kemal Mazhar Ahmed'i kısaca da olsa tanımalarında yarar görüyoruz.

Dr. K.M.Ahmed, 1937'de Süleymaniye'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. Tarihle ilgili konulara duyduğu ilgi nedeniyle 1955'de Yüksek Öğretmen Okulu'nun tarih bölümüne girdi ve 1959'da buradan mezun oldu. 1960'da doktora öğrencisi olarak Baku'ya gönderildi. 1963'de, Kürt tarihçisi Rahim Gazi'nin gözetiminde, **Irak Kürdistanı'nda Kürt Ulusal Kurtuluş Savaşı (1918-1932)** konulu doktora tezini, Sovyet Bilim Akademisi'nin kriterlerine göre, en yüksek dereceyle başardı. Burada çalışmalarına devam ederek, Kürt tarihi üzerindeki araştırmalarına 1958'e kadar olan dönemi de katarak genişletip geliştirdi. Burada bulunduğu sürede, çok sayıda bilimsel makale ve inceleme yazıları yazdı. O'nun bilim doktoru olmada elde ettiği başarıyı, Irak Ajansı(İNA) şu sözlerle dile getirdi: *Dr. Kemal Mazhar Ahmed, bu dereceyi almayı başaran ilk Ortadoğu'lu öğrencidir.* Yine Dr. Kemal Mazhar Ahmed'den sonra bu yüksek dereceyi alabilen ikinci kişi Dr. İzzeddin Mustafa Resul da, bir Kürttür ve tezini **Ehmedê Xanî** üzerine yapmıştır.

Dr. K. M. Ahmed, Irak'a döndükten sonra Bağdat Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde görevlendirildi. Kürt Bilim Akademisi'nin kuruluşundan itibaren buranın genel sekreterliğine seçildi. Bu kurumun çalışmalarının yetkinleşmesinde büyük bir rol oynadı. Yazar,

1973'de Paris'te toplanan Dünya Doğu Bilimcileri Kongresi'ne delege olarak davet edildi. Yazarımız, Ortadoğu ve Kürt tarihi alanında profesörlük ünvanı olan yegane Kürt olarak Bağdat Üniversitesi'ndeki öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Dr. K. M. Ahmed , Kürdistan kitaplığının zenginleşmesine çok büyük katkılarda bulundu ve bu yoldaki uğraşını yoğun bir şekilde sürdürüyor. O'nun son 25 yılda ortaya koyduğu ürünler, kendisinden önceki 50 yılda bu alanda yapılanlardan kat kat fazla olmuştur. Bunu söylerken, büyük Kürt tarihçisi M.E. Zeki'nin (1880-1948) **Kısaca Kürdistan ve Kürt Tarihi** adlı eserinin sahip olduğu değeri elbette gözardı etmiyoruz. Yazarın çalışmalarının en önemli yanlarından biri, Kürt tarihinin bilinmeyen sayfalarını gün yüzüne çıkarması, bir kısım yazarlarca kasıtlı olarak çarpıtılan tarihsel gerçekleri, güvenilir kaynak ve belgelere dayanarak bilimsel anlayışla ele alıp incelemesidir. Denilebilir ki bu yönüyle Dr.K.M. Ahmed, Kürt tarihini rayına oturtmuş ve adeta yeniden yazmıştır. Böylece, 20.yüzyılda Kürtlerin durumunu, tarihin gidişinde oynadıkları rolü, Kürdistan'la bağlantısı olan ve buraya şu ya da bu amaçla ilgi duyan devletler bakımından taşıdığı önemi, açıklıkla ortaya koymuştur ve bu yöndeki çalışmaları sürüyor.

Bilinen nedenler yüzünden, Kürdistan'ın parçaları arasındaki kültürel etkileşim de henüz istenilen ölçülerde gerçekleştirilmiş değil. Bunun yanı sıra, ülkemizi aralarında bölüşen devletlerin komuoyu da çeşitli etkinliklerimizden yeterince haberdar edilmiyor. Kanımca bu tür çevirilerin ve benzeri çalışmaların, bu bakımdan sağlayacağı yararların önemi büyüktür. Örneğin elinizdeki bu eserin Türkçe olarak basımı, Türkiye'li okurların doğru olarak bilgilenmeleri, çarpıtılagelen tarihsel gerçekleri yakından görmeleri bakımından önemi küçümsenemez.

Dr. K. M. Ahmed, onlarca makale ve inceleme yazıları bir yana bırakılırsa, çeşitli alanlara ilişkin çok sayıda eserin sahibidir. Bunların başlıcaları şunlardır:

1. Irak Kürdistanı'nda Ulusal Kurtuluş Hareketi 1918-1932, Bakü 1967 (Rusça).
2. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan, Bağdat 1975 (Kürtçe).

3. Sovyet Doğu Bilimi'nde 1920 Irak Devrimi, Bağdat 1977 (Arapça).

4. **Gerçeğin Kavranması** (Têgehiştinî Rastî) Üzerine, Bağdat 1978 (Kürtçe). (Bu, 1918'de Kürtçe ve 67 sayı yayınlanmış olan bir dergi üzerine yapılan incelemedir.)

5. **Kürtlerde Feodalizm** Üzerine, Bağdat 1977 (Arapça).

6. Ortadoğu'da Uluslararası İttifaklar, Bağdat 1978 (Arapça).

7. 1920 Irak Devrimi'nde Kürtlerin Rolü, Bağdat 1979 (Arapça).

8. Rönesans, Bağdat 1979 (Arapça). (Bu eser, Bağdat'da yayınlanan **Küçük Ansiklopedi** adlı yayının **Rönesans** maddesi için yazılmıştır).

9. Irak İşçi Sınıfı Tarihi, Bağdat 1981 (Arapça).

10. Tarih Kuramı ve Kürt Tarihi, Bağdat 1983 (Kürtçe).

11. Kürt Tarihinden Birkaç Sayfa, Bağdat 1985 (Kürtçe).

Dr. Cemşid Heyderi

1. Bilim Akademisi, Irak'da 1970'de 183 sayılı kanunla kuruldu ve 1 Kasım 1978'de hükümetin buyruğu ile kapatıldı.

ÖNSÖZ

Ne yazık ki Kürt tarihinin hiç bir dönemi, derinliğine, derli toplu ve bilimsel bir anlayışla henüz incelenmiş değil. Sadece yakın geçmiş, özellikle 19.yüzyılı ve bir kaç ulusal ayaklanmayı, kısmen bu yargının dışında tutabiliriz(1). Açıktır ki Kürdistan ve Kürtlerle ilgili kapsamlı araştırmalar yapılmadan, Ortadoğu tarihinin farklı dönemleri arasında bağ kurmak güçtür ve bu nedenle bir çok bilimsel soru da cevapsız kalacaktır.

1.Dünya Savaşı yılları, Kürt tarihi bakımından böylesine önemli bir evre sayılır ve henüz köklü bir araştırma zorunluluğu ile karşı karşıya bulunuyor. Söz konusu önemi gözönünde tutan Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu Bilimcileri, sorunu incelemeyi kararlaştırdılar. Bu arada, diğer bazı konuların yanı sıra, Kürdistan'ın 1.Dünya Savaşı yılları sürecini araştırma görevi bana verildi. Bu, konuya verilen önem açısından bir başlangıç sayılır.

1.Dünya Savaşı (1914-1918), pekçok ulusun yaşamında çok büyük bir olaydır. Bunun ortaya çıkardığı sorunlar ve sonuçları tüm dünyayı etkiledi ve bir çoklarının tarihsel gelişiminde derin değişikliklere yol açtı. Savaşın alevleri bütün dünyayı sarmakla birlikte, en çok da Avrupa, Yakın ve Ortadoğu'yu etkisi altına aldı. Kısmen de, savaş alanına giren Kuzey Afrika ülkelerini...

Ortadoğu'nun önemli bir kısmını meydana getiren Kürdistan'ın da, bu savaşta belirli bir yere sahip olduğu açıktır. Savaş olayı ve

doğurduğu sonuçlar, Kürt halkının yaşamını ve geleceğini derinden etkiledi. Bütün bu önemine rağmen, **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan Tarihi**, şimdi de tam olarak aydınlığa kavuşturulmuş, özel bir evre olarak bağımsız bir tarzda incelenip ortaya konulmuş değil. Bu alanda Kürtçe olarak yeterli bir şey yazılmamıştır. Mehmed Emin Zeki, Refik Hilmi, Hüseyin Mukriyani gibi (özellikle ilki) Kürt tarihçileri, genellikle Kürt halkının savaş yıllarında karşılaştığı eziyet ve sıkıntılardan söz etmişler. Bununla birlikte yalnız okuma-yazma bilmeyen Kürtler değil, aydınları da bu oldukça önemli tarihsel dönem hakkında yeterli bilgiye sahip değiller. Sözgelimi Avrupa ve diğer ülkelerde konuyla ilgili onlarca eser yayınlandığı halde, Kürtlerin, Ermeni kırımlarındaki rolü hakkında bilgisi olanların sayısı çok azdır. Biz kendi açımızdan, bilimsel nedenlerle söz konusu savaş yıllarında, Kürt halkı ile ilgili olaylara, çeşitli gelişmelere ve bunlardan çıkan derslere özel bir önem vermekteyiz.

I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusu Kürdistan'ın her yöresine girdi, buralarda Osmanlı ordusu ile savaştı. Bu yüzden Sovyetler Birliği arşivleri, o dönemin Kürdistan'ı ile ilgili değerli bilgi ve belgelerle doludur. Biz de, Sovyet kürdoloğu M.S. Lazarev'in yardımı ile I. Savaş sürecini içeren Kürt tarihini bazı yönleriyle incelemeye çalışacağız. Bunun yanı sıra, savaş öncesinde ve savaş yıllarında, Kürdistan ve Ermenistan'ın birçok yörelerini gezmiş ve değerli bilgiler yayınlamış olan Akademi Gordlevski'nin de çalışmalarından yararlanacağız. Bu iki bilgin ve diğer bir kısım Sovyet Doğu bilimcilerinin araştırmaları, belirtilen dönemle ilgili Kürdistan tarihi-nin aydınlatılması bakımından, bu kitabın yazarına büyük yarar sağladı.

Bazı konuların açıklığa kavuşturulmasında İngiliz kaynakları da önemli bir değere sahiptir. Özellikle Irak Kürdistanı ile ilgili olanları... Çünkü İngilizler buraya çok önem verdiler. Bunlarla birlikte İngiliz ordusu, ancak savaşın bitimine doğru Kürdistan'ın bir parçasının bir kesimine ulaşabildi. Bunun için İngiliz belgelerinin çoğu Irak Kürdistanı ile ilgili bilgilere yer vermekte, diğer parçalara ilişkin olanlarına ise nadiren rastlanmaktadır. Buna karşın Arnold Wilson, Edmonds, Mason ve diğer bazı İngiliz yazarlarının eserlerinden yararlanılabilir(2). İngiliz kaynakları, gerek

savaş öncesinde gerek savaş süresince olsun, büyük devletlerin Kürdistan'a verdikleri önemi ortaya koyan belgelerle doludur.

Arapça olanlardan da yararlanılabilir. Ama bunlar daha çok Irak Kürdistanı'ndan bahs ederler. Örneğin Şükrü Mahmud Nedim, kitabında Türk ve Rus orduları arasında Süleymaniye, Hanekin ve Revanduz cephelerinde yapılan savaşlara yer veriyor. Yine de Arapça kaynakların orasında burasında rastlanılan Kürdistan'la ilgili bilgilerden yararlanılabilir.

Kürdistan'ın I.Dünya Savaşı yıllarındaki durumunu dile getiren güvenilir nitelikte kaynakların yokluğu, bu dönemi incelemek isteyen araştırmacıların önünde ciddi engellerden biridir. Tarihin bu kesiminde yaşanan büyük olaylarda, konumuzla ilgili pek az bilgilere raslanılır. Kaldı ki bazı yazarlar, Kürt hareketinin savaş nedeniyle bir duraklama sürecine girdiği kanısındadırlar.

Başlangıçta da belirtildiği gibi Kürt tarihi yeterince araştırılmamış: yazılanların bir kısmı da, bilimsel olmaktan çok gerçekleri çarpıtma amacına yönelik olmuştur. Öyle ki bir tarih bilimcisi, tarafsız bir gözle bunlara baktığında, Kürtler karşısında kendisini savunma konumunda bulur ve gerçekleri açığa çıkarma sorumluluğuyla çalışmaya koyulur. Bu sakatlıkların en önemlilerinden birisi, gerek Sultan Abdulhamid zamanında ve gerekse I.Dünya Savaşı yıllarında yapılan Ermeni katliamlarında Kürtlerin rolünün çarpıtılması ve bunların Kürtlere mal edilmesidir. Paule Emile hiç bir ayrıma gerek duymadan, 1915'de yapılan kıyımla ilgili olarak, *Asker, jandarma, Kürt çete ve eşkiya, Türkiye'de bütün herkes Ermenilerin kanını akıttılar*, demektedir(3). Loqa Zado, Abdulhamid döneminde yapılanla ilgili daha ağır şeyler öne sürüyor: *...Abdulhamid, Ermenileri ve Asurileri ortadan kaldırmak istiyordu. Bu niyetini gerçekleştirmek için de Kürtlerden başkasını aramadı. Bu, onların doğal eğilimleri gereği kandökücü olmalarından ileri geliyordu. Aralarında dini savaş başlatıldı. Öylesine büyük bir katliam yapıldı ki, hala bugün de torunlarının (yani Kürtlerin yaz.) vicdanlarında çınlamaya devam ediyor*(4).

Kürt-Ermeni ilişkileri konusunda, Batılı tarihçilerin büyük bir kısmının yazılarında bu tür saçmalıklara sorumsuzca yer verildiği bilinen birşeydir. İngiliz yazarı Keeling, 1924'de Londra'da yayınlanan *Türkiye ve Rusya Maceraları* adlı kitabında Kürtlerin, kaçak

Ermenileri nasıl koruduklarını, çocuklarını ölümden nasıl kurtardıklarını, Abdulhamid'in Kürt-Ermeni dayanışmasından nasıl korktuğunu ve bu nedenle Hamidiye Alaylarını kurduğunu anlatmakla birlikte şunları yazıyor: *Bu, (yani Ermenileri ortadan kaldırmak amacıyla Hamidiye Alaylarının oluşturulması -yaz.) işe uygun bir girişimdi. Çünkü Kürtler, olalı beri zalim, çete ve yol-kesiciler gibi sorumsuz ve başıboş davranışlarıyla ün almışlardı(5).*

Keeling, bu yargısını kafasına ve gönüllerine oturtmak için bu sözlerin hemen ardından bir Fars efsanesini anlatmaktan da kendini alamıyor. Güya Süleyman (peygamber) kendi zamanında, güzel kızlardan oluşan 400 kişilik bir kafileyi Ortadoğu'dan yola çıkarır ve bunlar Yukarı Mezopotamya'dan geçerken devler ve vahşiler tarafından esir alınırlar. Çete Kürtler bunların torunlarından türemişlermiş...

Bu tür saçmalıklarla daha önceleri de karşılaşmıştım ve dikkatimi çekmişti. Bu nedenle konuya özel bir önem verdim: birinci ve ikinci katliamlarda Kürtlerin rolünü incelemeye koyuldum. Bu çabanın ürünleri, bu kitabın **5. Bölüm**'ünde, **Kürtler ve Ermeni Soykırımı** başlığı altında sergileniyor. I.Dünya Savaşı yıllarını içeren Kürdistan tarihinin aydınlatılması yönünden büyük bir önem taşıyan, ayrıca çokça çarpıtılan bu konuya burada gereken yeri vermeyi uygun bulduk.

Kürtler ve Ermeni Soykırımı sorununun incelenmesinde bir hayli kaynak ve belge işlendi. Ancak, Prof. Nersisyan'a'nın denetiminde 1966'da Rusça olarak yayınlanmış olan **Osmanlı Döneminde Ermeni Kırımları** adlı eseri özellikle anmak isteriz. Olayla ilgili çok az bilinen önemli belgeler, özel arşivler ve özel kaynaklardan sağlanmış çeşitli bilgileri içeriyor. Ayrıca, söz konusu kırımlarda Kürtlerin rolünü ve yerini ortaya koyan çok sayıda belgeye de yer verilmiştir(6).

Elinizdeki bu kitabın **5. Bölüm**'ünde yazar, birçok hedef gözetmektedir. Herşeyden önce Ermeni kırımlarında Kürtlerin rolü gerçeğe uygun bir biçimde ortaya konulmalıdır. Açıktır ki gerçekleri bu biçimde ve yalnız bu yolla ortaya koymak yetmez, aynı zamanda geçmişten dersler de çıkarmamız gerekir.

Kuşkusuz I.Dünya Savaşı yıllarıyla ilgili Kürt tarihinin bütün yönleriyle araştırılması, bu kitapta değerlendirilenlerin yanısıra

Osmanlı ve müttefiki Avrupa'lı devletlerin resmi belgelerinin incelenmesini de zorunlu kılmaktadır. Bu kitabım değerli okurlar ve konu ile ilgilenen kişilerde bu bakımdan başlangıç olarak değerlendirilirse, kendimi başarılı sayacağım. Kürt kitaplığındaki boşluklardan birini doldurulmuş olması daha gelişkin ürünlere yol açacaktır. Kitabın ilk dört bölümünün, **Bilim Komitesi Dergisi**'nde yayınlandığını belirtmekte yarar görmekteyim(7). Ayrıca **Önsöz**, **5. Bölüm**, **6. Bölüm** ve **Sonuç** da ilk defa burada yayınlanıyor. İlk dört bölümü ile diğer bölümler arasında az da olsa farklı bir yazım biçimi göze çarpar. Bu da Kürt Bilim Akademisi'nin Kürtçe yazımla ilgili olarak aldığı yeni kararın bir sonucudur. Burada, bu kitabın yayınlanmasında katkılarını esirgemeyen Mehmed Mela Kerim, Hüseyin Caf ve Enver Kadir Mehmed kardeşlerime teşekkürlerimi belirtmek isterim. Basım evinin sorumlularına ve işçilerine de kitabın bu biçimi ile basımını gerçekleştirdikleri için candan teşekkürler.

Dr. Kemal Mazhar Ahmed

1. BÖLÜM

KÜRDİSTAN'IN ÖNEMİ VE BÜYÜK DEVLETLERİN TUTUMU

1. Dünya Savaşı, insanlığın tarihsel sorunlarıyla yüklü en büyük olaylarından biridir. Bu savaşın ateşi ve neden olduğu sorunlar, dünyayı derinden etkiledi. Savaşa 75 milyon asker ve subay katıldı; bunun 10 milyonu öldürüldü, 20 miljondan fazlası yaralandı ya da sakatlanıp çalışamaz duruma düştü. Yaklaşık 10 milyon kişi de açlık ve hastalıklar sonucu can verdi. 6.000'e yakın yüklü ticaret gemisi denizlerde batırıldı(1).

Batı'lı kapitalist büyük devletler arasındaki güç dengesinin bozulması, bu savaşa yol açan başlıca neden oldu. Önceleri geri bir konumda bulunan Amerika ve Almanya gibi devletlerin, 19. yüzyılın sonlarında sanayi üretimi alanında ileri bir düzeye ulaşmaları ve birbirlerinin yerlerine göz dikmeleri, dünya pazarlarının büyük bir bölümünü sömürge olarak elde tutan Britanya ve Fransa ile rekabete girmeleri buna yolaçtı. Almanya diğerlerinden daha çok çaba gösteriyordu, çünkü Alman sanayi ürünleri iç-pazar gereksinimlerini aşıyor ve komşusu bazı ülkelerin üretimlerini geride bırakıyordu. Bu nedenle Almanya, geçen yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir iştahla dünyanın çeşitli yerlerine sarmaya başladı. Ancak her yerde Fransa ve özellikle Britanya ile karşı karşıya geldi.

Yakın ve Ortadoğu da bütün büyük devletlerin, özellikle Britanya, Rusya, Fransa ve Almanya'nın rekabet ve sürtüşmelerine sahne oldu. Kürdistan da bu bölgenin zengin bir parçası ve stratejik bakımından önemli bir yer olarak, büyük devletlerin gerek savaş öncesi ve gerekse savaş sonrası planlarında özel bir yer aldı. I.Dünya Savaşı başlamadan önce Britanya, Rusya ve Fransa Kürdistan'da konumlarını sağlamlaştırmak, zenginliklerini el altında tutmak, pazarını kendi pazarlarıyla birleştirmek için çeşitli girişimlerde bulundular. Bunun da saklı tutulan en büyük nedenlerinden biri petroldü.

Henüz 19.yüzyıl sona ermeden Batılı bir kısım jeologlar hararetli bir biçimde o zamana kadar bilinmiyen zengin petrol yataklarını aramaya koyuldular. Hatta Fransız bilginleri (özellikle C. Morgon), Kerkük bölgesinde, Kasrı Şirin'in arkasındaki sırtlara kadar uzanan 300 km'lik bir hat üzerinde zengin petrol yatakları saptamaya başlamışlardı(2). 1903'de Almanlar, daha sonra Bağdat Demiryolu'nun 20 km sağına ve soluna düşecek olan petrol yataklarını işletme hakkını elde etmişlerdi. Daha sonra anlatacağımız çeşitli nedenlerle oluşturulan bir plana göre bu imtiyaz, Kürdistan topraklarının da dışına taşan bir kapsama sahipti. Çok geçmeden Almanlar, bir yıllığına Musul Vilayeti petrollerini çıkarma imtiyazını da ellerine geçirdiler. Aynı dönemde Britanya kumpanyaları da bu bölgenin petrollerini ele geçirmek için yoğun bir faaliyete girişerek Osmanlı yönetimi ile müzakereye oturdular. ABD de payına düşeni almak üzere harekete geçti ve hatta Rosvelt, bu amaçla Admiral Chester'i özel temsilci olarak 1908'de Türkiye'ye gönderdi(3).

İş bununla da bitmedi. Musul Vilayeti petrollerini kapmak uğruna Batı devletleri arasında çeşitli düzenbazlıklar boy verdi. Biri-birlerinin kanına susamış olan Britanya ve Almanya kumpanyaları, aralarındaki rekabete rağmen çıkarları gerektirdiği için bu konuda işbirliği yaptılar. Her ne pahasına olursa olsun, elleri petrole değsin istiyorlardı. Bu nedenle 1911'de her iki devletin kumpanyaları birlikte, daha sonra **Türk Petrol Şirketi** diye anılacak olan bir ortaklık kurdular. Bu şirket, savaş başlamadan önce kısa bir dönem için Osmanlı Devleti'nden petrollerini çıkarma izini aldı. Ancak savaşın patlak vermesiyle bu alanda büyük değişiklikler

başgösterdi. İngilizler ve Almanlar savaş sürecinde, bu kez ayrı ayrı girişimlerde bulundular. İngilizler savaşın başlamasından bir gün sonra, Almanların **Türk Petrol Şirketi**'ndeki hissesini ele geçirdiler ve hemen petrol çıkarmaya başladılar.(4)

Bu biçimde petrol, Batı'lı büyük devletlerin Kürdistan politikalarında etkili bir faktör olarak gelişme kaydetti. Savaş yıllarında, her nasıl olursa olsun Kürdistan topraklarını ele geçirmek için çokça çaba sarfettiler.

Kürdistan'ın Ortadoğu'daki stratejik konumu, büyük devletlerin burayla ilgili politikalarının belirlenmesinde bir diğer önemli etken olmuştur. Bu, savaş öncesinde ve savaş yıllarında, Bağdat Demiryolu projesinde(5) açık bir biçimde ortaya çıktı. Bunun da, geçen yüzyılın son yarısına kadar uzanan kendine özgü uzun bir geçmişi var. Yani Doğu Akdeniz'i Arap Yarımadası'na bir tren hattı ile bağlamak amacıyla çeşitli projelerin çizilmeye başlandığı günlere kadar... Dikkatleri çeken nokta, çizilen ya da önerilen projelerin tümünde, demiryolu hatının mutlaka Kürdistan'dan geçirilmesidir. L. Cameron'un 1880'de çizdiği demiryolu projesine göre, hattın Urfa-Mardin-Musul'dan geçerek Bağdat'a ve oradan da Arap Körfezi'ne bağlanması istenmişti(6). 19.yüzyıl sonlarından itibaren Türkiye'deki prestijleri gittikçe artan Almanlar, bu ülkede demiryolu yapımına son derece büyük önem vermekteydiler. Kuşkusuz bu, Almanya'nın Ortadoğu'daki çıkarları bakımından çok gerekliydi. Berlin ve İstanbul'un daha önce bir demiryolu hattıyla birbirine bağlanmış olmaları da bu işi kolaylaştırıyordu. Bazı Alman şirketleri, demiryolu yapma ve işletme imtiyazını daha önceleri Osmanlı Devleti'nden sağlamış bulunuyorlardı. Başka büyük devletlerin yönetimleri de bulundukları halde Almanlar, nihayet Bağdat Demiryolu'nu yapma imtiyazını 5 Mart 1903'de elde ettiler.

Uzmanlar tarafından önerilen Bağdat Demiryolu projelerinde yolun mutlaka Kürdistan topraklarından geçirilmesi, üzerinde durulmaya değer bir konudur. Bunlardan biri olan ve 1893'de hazırlanan **Kuzey Planı** diye adlandırılan projede yolun Sivas'dan geçirilmesi, buradan bir kolun ayrılıp Erzincan-Erzurum-Beyazid'e, diğer bir kolun da Harput-Diyarbakır'a ve oradan Bağdat'a bağlanması öneriliyordu. Bunun uygulanmaya konulmasında bazı güçlükler ortaya çıktı: Rusya'nın buna rıza göstermemesi, Kür-

distan ve Ermenistan'ın sarp dağları... gibi. Bunun üzerine uzmanlar hemen aynı yıl **Orta Plan** adıyla yeni bir proje sundular. Buna göre de hattın Ankara-Kayseri'den Malatya-Diyarbakır'a, buradan da Bağdat ve Körfez'e bağlanması düşünülmüştü. Ancak çeşitli teknik nedenler öne sürülerek bu plan da hasıraltı edildi. Üçüncüsü de **Güney Planı** olarak bilinir. Burada da yolun Maraş-Urfa-Diyarbakır-Mardin-Musul-Kerkük'ten geçerek Bağdat-Basra-Kuveyt'e bağlanması öneriliyordu(7).

Savaştan kısa bir süre önce Almanlar tarafından sunulan plan da da demiryolunun Nusaybin yoluyla yine Kürdistan'dan geçmesi isteniyordu. Bu amaçla Almanya'nın İstanbul Genel Konsolosu'nun başkanlığında özel bir heyet, Kürdistan'da birkaç yöreyi gezdi ve buraları tüm yönleriyle incelediler.

Almanlar var güçleriyle yolun yapımına başladılar. 1909'da 946 km'sinin tamamlandığını, 740 km'sinin daha tamamlanmak üzere olduğunu, kalan kısmının da yapılmış olan bölümden daha kolayca olduğunu sevinçle açıkladılar(8). Savaş yakınlaştıkça Almanların yapım çalışmaları hız ve yoğunluk kazandı. Buna karşılık Rusların(9), Fransız ve İngilizlerin korkuları da o oranda arttı. Bu yüzden Almanya ve Türkiye ile görüşmeleri sıklaştırdılar(10). Bu temaslar sonuç vermediği gibi, I.Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı güçlükler de Almanları durdurmaya yetmedi ve yolun bir an önce bitirebilmek için çalışmalarını gittikçe şiddetlendirdiler. Yolun Kürdistan ve Mezopotamya'dan geçen kısımlarını savaştan önce mutlaka bitirmek niyetindeydiler. Bağdat ve Samara arasındaki hat tamamlandı, Bağdat'ın altında ve Samara'nın üst tarafında kalan bölümlerin yapımına girildi. Yol yapımında az sayıda Kürt işçiler de çalıştırılıyordu. Alman yazar Dagobert, bunlarla ilgili olarak şunları yazıyor:

Alman mühendisleri, Bağdat Demiryolu yapımı esnasında Kürtlerin en çalışkan ve en iyi işçi oldukları kanısına vardılar(11).

Kürdistan'ın stratejik konumu ve zenginlikleri her geçen gün büyük devletlerin ilgisini fazlasıyla çekiyordu. Bunun sonucu Britanya, Rusya ve Almanya Kürdistan'a yöneldiler ve burada kendi durumlarını güçlendirebilmek için yoğun çalışmalar yaptılar.

Gerek savaş öncesinde gerek savaş sürecinde büyük gerçek bütün çıplaklığıyla açığa çıktı.

Almanlar, Türkiye egemen sınıflarıyla son derece iyi olan ilişkilerinden yararlanarak, Kürdistan'a ve özellikle de Türkiye Kürdistanı'na rahatlıkla sokuldular. Birçok Alman Kürdistan'a geziler yaptı. Eski bir subay olan Gurbrod, 1912'de henüz hiç bir Avrupa'nın ayak basmadığı Kürdistan yörelerine girmeyi başardı; fotoğraflar çekti ve önemli yerlerin planlarını çizdi(12). Aynı dönemde Almanya'nın Erzurum Konsolosu Enders, Kürdistan'da birçok yöreleri gezdi; Dersim, Harput, Van vb. kentlerini gördü. Bu arada bazı Kürt beyleriyle yakın ilişkiler kurdu.

Almanların bu etkinlikleri sadece siyasal nedenlere dayanmıyor, aynı zamanda ekonomik kazanımlar da elde etmek istiyorlardı. Örneğin, İran Kürdistanı'nda Şino kasabası savaştan önce bir yün alım-satım merkezi durumundaydı. Almanlar burada yün satın alıp Tebriz'de kurdukları halı ve diğer sergi eşyası yapan fabrikalarına sevk ediyorlardı. Böylece Almanlar kendi ulusal bayraklarını Kürdistan ticaret merkezinde de dalgalandırmaktaydılar(13).

1.Dünya Savaşı sırasında Almanlar, Kürdistan'a, özellikle savaş bölgesine giren ve onların en büyük düşmanlarından biri olan Rusya ile sınır durumunda bulunan kesimlerine daha çok önem verdiler. Panislamist ve gerici nitelikleri taşıyan çeşitli bildiri ve yayınları İran Kürdistanı'nda yaymak için çok çaba harcadılar. Bütün bunları Kürt halkını Türkiye'den yana çekmek ve Rusya'dan uzaklaştırmak amacıyla yapıyorlardı. Bu amaçla ünlü casusların da birkaçını (Swenman, Liten vb.) Ortadoğu'da görevlendirdi ve onların bu yöndeki girişimleri semeresiz kalmadı. Nitekim 1916'da Kirmanşah bölgesinde bazı aşiret reislerinin yardımlarıyla, Rus ordusunun Güney Irak'da bulunan İngiliz kuvvetleriyle ilişki kurmasını önleyebildiler.

İngilizlerin Kürdistan'a duydukları ilgi, Almanlarınkini de aşıyordu. 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Hint Kumpanyası'na bağlı kimseler Kürdistan'a seyahatler düzenlemeye başladılar. 1758'de bu kumpanyanın bir doktoru Kerkük yolundan Mardin'e kadar gitti. Bunu, şirketin başka yöneticileri (D.Campel, T.Hawil vb.) izlediler(15). 1820'de aynı şirketin Bağdat temsilcisi Cl.James Rich, Güney Kürdistan'ın birkaç bölgesine kapsamlı bir

gezi yaptı(16). Bu gezinin önemli sonuçlarından biri de Kürdistan hakkında değerli bir eserin yazılması oldu(17). Rich, gezisi esnasında özellikle Süleymaniye ve Sanandaj bölgelerinde bir kısım Kürt ileri gelenleriyle ilişkiler kurdu, önemli bulduğu yerlerin haritalarını çizdi. Bunun yanı sıra kitabında, odönemin Kürdistanı'nda karşılaştığı ekonomik ve toplumsal yaşamla ilgili bilgiler ve gözlemlere de yer vermiştir.

19.yüzyılla birlikte bazı İngiliz subaylarının da Kürdistan'a seyahat gerekçesiyle gelmeye başlamaları dikkate değer bir durumdur. 1836'da Büyük Britanya'lı bir subay, Rawlinson ve arkasından da F.Millingen Kürdistan'ın çeşitli yerlerini ziyaret ettiler. Topladıkları değerli bilgilerden bir bölümünü yayınladılar(18). Bunları daha başka gezginler izlediler. İran ve Türkiye üzerinden Kürdistan'a gelen gezginler, yazdıkları anılarda ülkenin ekonomik ve toplumsal yaşamı ile ilgili gözlemlere de az ya da çok yer vermişler. J. Morier(19) ve J. M. Kinner(20)'in konu ile ilgili eserleri yayımlandıktan bir iki yıl sonra Fransızca ve Almancaya çevrildiler. Bu kitaplarda Kürdistan ve Kürt toplumuyla ilgili pek çok bilgiye yer verilmiştir.

20.yüzyılın başlarından itibaren İngilizlerin Kürdistan'a yönelişleri daha da yoğun bir hal aldı. Bundan amaç petrol edinmek, Mezopotamya'ya önem vererek Irak Kürdistanı'nı egemenlikleri altına almaktır. Ayrıca Yakın ve Ortadoğu'daki hakimiyetlerini korumak için burasını bir dayanak yapmak istiyorlardı. Bu dönemde Kürdistan'da yaya olarak seyahat eden İngilizlerin sayısında bir kabarma görülür. Bazıları Kürtçeyi öğrenmeye önem vererek, yazdıkları eserlerle Kürtlerin ve Kürdistan'ın çeşitli yönleriyle bilmesine yararları dokundu. Soane'nin ünlü gezilerinden sonra yazdıkları bunun en seçkin örneklerinden biridir(21). Soane, Kirmanşah'da kaldı (1906-1907), bir yıllık sürede Kürtçeyi iyi bir şekilde öğrendi(22). 1907'de Güney Kürdistan'ın birçok yöresini dolaştı, Kürtleri yakından tanıdı, ve Cafların öndegelen liderleriyle ciddi ilişkiler kurdu(23). Bütün bu çalışmalarından ötürü İngiliz makamları nezdindeki değeri daha da arttı(24). Savaşın sonralarına doğru Irak Kürdistanı'nda bazı işleri yoluna koyması için kendisine önemli görevler verildi. Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra Hanekin'e giden İngiliz ordu birlikleriyle bu yöreye gitti. Savaşın bitmesinden sonra da İngiliz egemenliğinin Irak Kürdis-

tanı'nda pekiştirilmesinde siyasi subay olarak büyük rol oynadı. İngiliz yazarı Ernest Main'in söylediği gibi, Soane'nin yaptığı çalışmaların *ünü az duyulmuş olsa bile yaptıkları Lorens'inkinden daha önemliydi!*(25).

İngilizler Güney Kürdistan'a daha çok önem vermekle birlikte diğer parçalara da ilgisiz kalmadılar. Planlarında buralara da yer vermişlerdi. Çok sayıda gezginci ve işbirlikçiler, gerek savaştan önce gerek savaş yıllarında gizli ya da açık olarak Kürdistan yörelerinde bulundular. Hatta bazıları, o güne kadar yabancı ayağı henüz değmemiş ücra köşelerine kadar sokulmayı başardılar. Soane'nin gezileri döneminde M. Sykes, Kuzey Kürdistan'da 7.500 millik uzun ve yorucu bir yol katetti. Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmını inceledi, bölgedeki toplumsal yaşamı araştırdı ve bununla ilgili gözlemlerinin bir bölümünü yayınladı(26). İngilizler, Kürdistan'a ve geleceğine yönelik hesapları yönünden bu kişilerin etkinliklerinden yararlanmaya büyük özen gösterdiler.

Savaşın yaklaşmasıyla birlikte İngilizlerin tüm Ortadoğu'da olduğu gibi Kürdistan'ın çeşitli bölgelerine yaptıkları giriş-cıkışlar, gerçek amaçlarının ne olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Savaşın kapıyı çalmak üzere olduğu düşüncesiyle Van'daki Britanya Konsolos Vekili, Van'da ve Bitlis'de bulunan etkili kişilerle görüşmeler yaptı ve sıcak ilişkiler kurmaya çalıştı. Öte yandan İngiliz konsolosları Diyarbakır ve Musul'da -daha sonra değineceğimiz gibi- Rusya'ya karşı hararetli bir propaganda başlatarak Doğu ve Kuzey Kürdistan'a yöneldiler. Bütün bunlar, yakın bir gelecekte tüm Ortadoğu'nun İngiliz egemenliği altına kolayca sokulması için halkı daha şimdiden buna hazırlamak amacına yönelikti(27). Bu girişimleri sonucu Kelhur gibi bir kısım ünlü Kürt aşiretlerinin reislerini İngiliz parasıyla satın almayı başardılar. Hatta 1917'de Türklerle ve Almanlara bağlı aşiretlere karşı bunları kullandılar.

İngilizler aynı dönemde Kürdistan'daki azınlıklar ve farklı inanç grupları arasında da sıkı çalışmalar yaparak kendileri için sağlam dayanaklar oluşturdular. Asuriler üzerinde yoğunlaştılar. Bunlarla ilgili çalışmalar Hakkari'nin Kucanis köyündeki hristiyan okulu tarafından yürütülüyordu. Bu okul Van'daki İngiliz Konsolosluğu'nun himayesi altında bulunuyordu(28). Britanya'nın sözkonusu girişimleri savaştan önce ve sonra ürünlerini açıkça vermeye baş-

ladı. İngilizler Yezidi Kürtleriyle de ilişki kurmaya değer verdiler, ama bu yöndeki çabaları bekledikleri sonucu vermedi. Öncelikle savaş döneminde ve Bağdat'ın işgaliyle birlikte orduda siyasi subaylar Yezidilerle ilişki kurmaya çalıştılar. Bu işleri kotarmak amacıyla gizli bir biçimde Şengar ve Şehan yörelerine gidildi(29).

Kürdistan'ın Britanya politikası açısından taşıdığı önem her geçen gün artarak sürdü. Örneğin ünlü İngiliz diplomatı Lord Curzon, geçen yüzyılın 90'lı yıllarının başlarında Mezopotamya'dan hararetli söz ederken, *mutlaka Britanyanın egemenliğine girmelidir* diyordu(30). Ve bu sözlerden 20 yıl sonra, yani I.Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce de Lordlar Kamarası'nda pervasızca şunları söylüyordu:

Siyasal çıkarlarımızı sadece körfez bölgesiyle sınırlamak büyük bir hata olur. Çıkarlarımız sadece bu çerçeve ile sınırlı değil. Aynı zamanda Bağdat ve Basra arasındaki bölgenin de bir hayli yukarisına, Bağdat'ın çok yukarisına kadar uzanır(31).

Kürdistan'ın da bu çerçeve içinde düşünüldüğü açıkça anlaşılıyor. Bu politikaları sonucu İngilizler, savaş döneminde Kürdistan'ı daima gözönünde tuttular. Irak'ın işgaliyle birlikte birinci derecede siyasi görevli olarak Irak'a gönderilen Arnold Wilson, savaş dönemi ile ilgili olarak şöyle yazar:

En yetenekli arkadaşlarımız Arap Yarımadası, Kürdistan, Güneybatı ve Kuzeybatı İran ve Basra Körfezi'nde görevlendirilmişti(32)

Rusya da tıpkı İngiltere gibi bir süreden beri Kürdistan'a, öncelikle de ülkenin Güney sınırlarına bitişik kesimlerine göz dikmişti. Osmanlı Devleti'nin her geçen gün daha da zayıflaması ve savaşın yaklaşmasına paralel olarak Kürdistan'a yönelik etkinliklerini arttırdılar. Hedeflerinden birisi, savaş öncesinde ve esnasında Kürtlerle birlikte Kafkas sınır bölgesinde emniyet ve asayişin sağlanmasıydı. Almanların ve Türklerin o bölgedeki Kürt aşiretlerini Rusya'ya karşı kullanma planını boşa çıkartmak için Kürtleri kendi tarafına çekmek istiyordu. Gerçekte bunun için uygun

koşullar da vardı. Çünkü Türkiye ve İran tarafından mağdur edilen Abdurrezak Bedirhan gibi birçok etkili önder, Rusya'nın yardımı ile bağımsız bir Kürdistan devleti kurabilecekleri kanısındaydılar. Hatta bunların bir kısmı da Rusya'nın gözetiminde olmak koşuluyla özerk bir Kürdistan'dan yanaydılar. Rusya bu konuda istekli görünmekle birlikte Güney sınırları üzerinde güçlüklerle karşılaşmak istemiyordu. Çünkü böylesine hassas bir dönemde bunun doğuracağı olası sonuçları kendisi bakımından hayırlı görmüyordu. Çünkü Türkiye, İran ve Almanya'nın çeşitli biçimlerde bu duruma müdahale edeceklerini bilmekteydi. Bütün bunlara rağmen Rusya, siyasal ve kültürel egemenliğini Kürdistan'da geliştirmek için elinden geleni yapmaya devam etti. Elde bulunan ve hiçbir kuşkuyla yer bırakmıyacak kadar açık olan belgelere göre, Ruslar Kürdistan'ın bikaç bölgesini işgale hazırladılar. Örneğin İran Meşrutiyet Devrimi'ni (1905-1911) fırsat bilerek 1909'da İran Kürdistanı'nın geniş bir bölümünü işgale kalktılar. Kafkasların ardında kalan ülkeler gibi burayı da imparatorluklarına katmak için yeteri kadar açgözlüydüler. Kürdistan'la daha derinden ilgilenmeye başlayan Rusya, İran ve Türkiye parçalarındaki bazı şehirlerde konsolosluklar, özel okullar ve dini yerler açmak için girişimlerde bulundu. Hata savaştan kısa bir süre önce Urmiye'de bir basın evi kurmayı başardı. Rus yöneticilerinden biri ve Kürtler arasında sıkı çalışmalar yapmış olan Şam eski konsolosu Şahovski, Dışişleri Bakanlığı'nda Kürdistan'la ilgili tüm faaliyetleri yönetme görevine atandı. Bu zat Kürdistan ekonomisini Rusya'ya bağlamak amacı ile çokça çaba sarfetti. Gerçekte geri bir ülke olan Kürdistan'ın kendisine yakın ve Kafkasların arkasında bulunan şehirlerle ticari ilişkiler geliştirmesi yararlı olmuştur(34). Rus mallarının yanı sıra, Avrupa sanayi ürünlerinden bazılarını Kürdistan pazarına akması, ekonomik bakımdan önemli bir rol oynadı. Kürdistan'la olan ekonomik ilişkilerin küçümsenmeyecek bir düzeye ulaşması sonucu sanayi ve ticaret bakanlıkları, dışişlerini, Kürdistan'ın bazı kentlerinde konsolosluklar açmaya zorladılar. Bu durum Almanları rahatsız edecek boyutlara vardı. Öyleki Almanlar İran Kürdistanı'nda Rus tacirlerinin yetkilerini kısıtlamak durumunda kaldılar(35). Almanların zorlamasıyla Türkler, Rus subayı ve diplomatlarıyla zaman zaman kavgaya dönüşen sürtüşmelere

girdiler. Diğer devletler de Rusya'nın Kürdistan'da gelişen otoritesinden rahatsız oldukları için harekete geçtiler. Bu gelişmeler ve Rusya'nın soğuk tutumu(36), onun Kürdistan'da amacına ulaşmasını engelleyen başlıca etkenlerden biri olmuştur. Böylece Kürdistan'a yönelik politikası, Güney sınırında güvenliği sağlamaktan öteye bir sonuç vermedi. Söz konusu politika, Kürtlerin Küçük-Asya'daki rolü, Rus kuvvetlerinden yana çekilmeleri, ya da en azından Rusya'ya karşı savaşmalarının önlenmesi esasına dayandırılmıştır.

Görüldüğü gibi Rusya'nın da diğer büyük devletler gibi Kürdistan'da gözü vardı. Ancak belirlenmiş, planlı ve uzun vadeli bir politikası yoktu. Rusya'nın Urmiye Konsolosu, birinci derecede gizli belgelerde, Kürtlerin ve Kürdistan'ın sadece bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulması açısından Rusya'yı ilgilendirdiğini açıkça belirtmektedir(37). Ermenilere ve Kürtlere karşı temelde farklı iki ayrı politikanın yürütülmesi, sınır bölgesindeki Kürtlerin de Rusya'dan uzaklaşmalarına neden olmuştur. Çünkü Rusya hiçbir önemli sorunda Kürtlerden yana açıkça bir tavır takınmadı. Oysa aynı dönemde vargücüyle Asurilere ve Ermenilere arka çıktı ve gerektiğinde silah yardımıyla bulundu. Çünkü bu alanda netleşmiş bir politikası vardı ve bu, savaş sırasında daha da açığa çıktı. Adıgeçen Şahovski, resmi bir mektubunda şunları yazıyor:

Savaşın başlamasıyla birlikte Kafkas ve Petrograd karargahlarında... sadece Ermenilere itibar ediliyordu. Hemen silahlı ihtiyat kuvvetleri oluşturulmaya başlandı. Kürtleri hesaba katan yoktu(38).

Rusya'nın bu tutumu, Ermeni yurtseverlerinin Kürtlere karşı tutumlarını katılaştıran etkenlerden biri olmuştur(39). Savaş döneminde Rus ordusunun girdiği Türkiye kesiminde silahlı Ermeniler çok kere savunmasız Kürt köylülerinin kanlarını akıttılar. Rus askeri komutanlarının buna seyirci kalmaları, kuşkusuz Kürtleri Rusya'dan uzaklaştıran bir diğer etken olmuştur.

Britanya, Almanya ve Rusya'nın yanısıra Amerika ve Fransa da, Osmanlı Devleti'nin geleceği ile ilgili politikalarına bağlı ola-

rak ve çıkarları açısından Kürdistan'a ilgisiz kalmadılar. Daha önce de değinildiği gibi, bir yandan Admiral Chester'in, diğer yandan da misyonerlerin devreye sokulmaları bunu göstermektedir. Kürdistan'a geliş-gidişler artmış ve bir yılda çok sayıda Amerika'lı girip çıkmıştır. Kürdistan'daki azınlıklarla, özellikle Asurilerle ciddi ilişkiler kuruldu ve bir çok Amerika'lı, Katolik kilisesinden vazgeçip Protestan oldular(40). Aynı yoldan, hatta bunu da aşan bir beceriyle Ermeniler içinde de faaliyet gösterdiler(41). Bu misyonerler Kürdistan'da, müslüman ve müslüman olmayan halklar arasındaki çelişkileri daha da derinleştirdiler(42). Savaş yıllarında birçok yerde çatışmalar çıktı, hatta katliamlar oldu. Örneğin savaşın başlangıcında , Amerika'lıların 1831'lerden beri çalışma alanı seçtikleri Urmiye'de büyük bir olay patlak verdi ve sonuçta çok sayıda günahsız hristiyan kurban edildi(43).

Fransızlar da Amerikalılar gibi dinadamları aracılığıyla Kürdistan'da konumlarını güçlendirmeye çalıştılar(44). Ancak siyasal anlaşmazlıklardan yararlanmaya çok daha önem verdiler. Kürdistan'da taraftar bulmak ve Musul'u kapmak için büyük çaba harcadılar. Ama bütün bunlar İngilizlerin yaptıkları yanında cılız kalıyordu.

Büyük devletlerin çoğu, kendi çıkarlarını önde tutarak Osmanlı Devleti'nin geleceği üzerinde yapılmış planlara uygun ve önceden belirlenmiş politikalarını gerçekleştirmek için yoğun faaliyet gösterdiler. Buna bağlı olarak da Kürdistan'a büyük önem verdiler. I.Dünya Savaşı yılları bu ilginin niteliğini açıkça ortaya koydu ve bu, savaşın seyri ve sonuçları üzerinde de etkili oldu.

2. BÖLÜM

SAVAŞ ARİFESİNDE KÜRDİSTAN'IN GENEL DURUMU

İran ve Türkiye, I.Dünya Savaşının başlamasından önceki son birkaç yılda, son derece zayıf ve güçsüz bir duruma düşmüş, tam bir yalnızlığa ve yıkıma sürüklenmişlerdi. 1911'de Türkiye-İtalya, 1912'de Türkiye ile Balkanlar arasındaki savaşlar, içerde İttihadçılar arasındaki ihtilafların oluşturduğu rahatsızlıklar, Türkiye-İran sınırı üzerindeki anlaşmazlıklar ve diğer bazı nedenler yüzünden her iki ülkenin içine sürüklendikleri ekonomik ve toplumsal keşmekeşlikler bu ülkelerin her yanında açıkça gözlemleniyordu. Bunların Kürdistan'daki otoriteleri son derece zayıflamıştı, hatta birçok sarp bölgelerde ve güçlü aşiretler arasında izine rastlamak bile olanaksızdı. Bu kesimlerde gençler, hiç çekinmeden askere gitmeyi redediyor, pekçok yerde köylüler bac ve vergilerini ödemez olmuşlardı. Artık devlet jandarmasına itibar edilmez, dinlenilmez olmuştu. Arap yazar Sıddık Demeluci'nin anlattığı gibi, bu dönemde devlet yöneticileri ve jandarmaları ancak küçük köy ve mezralara gitmeye cesaret ediyor, Kürt aşiret köylerine adım atmaya cesaret edemiyorlardı.(1)

Sultan Abdulhamid döneminde, saltanatı korumak ve Türk olmayan halkların ulusal özgürlük savaşımalarını ezmek amacıyla bazı Kürt aşiret güçlerinden oluşturulan Hamidiye Alayları da,

1.Dünya Savaşın'ın başlamasına doğru gücünü yitirmiş ve rezilce bir konuma düşmüşlerdi. Bu nedenle Türk yönetimi, birçok yerde Kürt halkının artık omuzlarında taşıyamıyacağı kadar kötü ve ağır bir yük durumuna düşmüş bulunan Hamidiye Alayları'nı yeniden canlandırmak için çaba gösteriyordu.

Tüm bunlara rağmen Türkiye yönetimi, yakınlaşan savaş tehlikesini gözönünde tutarak Kürt aşiret güçlerinden yararlanma girişimlerini hızlandırdı, onları gelmekte olan savaşa karşı hazırlamak amacındaydı. Savaş meydanının kaynayan kazana dönüşeceğini hesaplayarak bu aşamada Kürt halkını, Osmanlı topraklarında gözü bulunan Rusya'ya karşı aşılmaz bir kale gibi dikmeye çalışıyordu. Bu nedenle, bazı Kürt aşiret reislerini kendi saflarına çekip Rusya'ya karşı harekete geçirmek için çeşitli ittifaklar kurdular. Bütün bu çabalar, sadece birkaç Hamidiye birliğini sınırda mevzilelendirmekten öte bir sonuç vermedi(2).

Türklerin bu girişimleri bekledikleri sonucu vermedi, ancak birkaç aşiret reisi, görünürde de olsa onlardan yana oldular. Aynı dönemde bir kısım aşiret reisleri de savaş esnasında Rusya'nın tarafını tuttuklarını açıkça ilan ettiler. Kuşkusuz bu insanlar yurtseverdi, ama Osmanlı baskı ve zulmünden yürekleri öylesine yandırmıştı ki Rusya yönetiminin planlarını ve açgözlülüğünü göremez olmuşlardı. İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, Kürdistan'da da ekonomik ve sosyal yaşam koşulları her zamankinden çok daha ağırlaşmıştı. Bu durum halk kitlelerini kıpırdamaya itiyor, ulusal duyguların öne çıkmasına yolaçıyordu. Bu ve diğer bazı nedenler Kürdistan'da bağımsızlık ya da en azından otonomi isteyen insanların sayısının hızla kabarmasına neden oldu. Bazı siyasal gelişmeler ve örgütlenmelerin ortaya çıkmasıyla durum somut bir biçim kazandı. Savaştan önce birçok siyasal örgüt ve cemiyetler kuruldu. Bunlar halk kitleleri ve özellikle de aydınlar arasında her geçen gün güçlenip büyüdüler. Ulusal içerikli çok sayıda yayın basılıp dağıtıldı. Örgüt ve cemiyetlerin bu girişimleri saltanata ve egemen güçlere duyulan haklı ulusal kini ve nefreti daha da kabarttı. Sözkonusu yayınlardan biri **"Bu toprak bizim toprağımız"** başlığını taşıyor, Türk egemenliğine açıkça karşı çıkıyor ve **"Kürdistan'ın yönetimi hiçbir biçimde Türk'ün sorumluluğuna terkedilemez"** diye yazıyordu. Sovyet

Kürdoloğu M.S. Lazerev'in belirttiği gibi bu yayınlar, halk arasında büyük ilgi gördü ve Kürdistan'ın pekçok yöresine ulaştırıldılar(3). Bildiri ve yayınların çoğu Kuzey Kürdistan'da, bir kısmı da İran Kürdistanı'nda basılıyor, bazı nüshaları Güney Kürdistan'a ve oradaki Barzan tekkelerine özel biçimde ulaştırılarak dağıtılıyordu(4). Jöntürk devriminin gerçekleşmesinden sonra kurulmuş olan bazı örgüt ve cemiyetler(5) açıkça faaliyet gösteriyor ve yayın çıkarıyorlardı. Bu çabalar özellikle aydınlar arasında taraftar bularak güçlenmeye devam ediyordu. Savaştan önce kurulmuş bulunan **Kürt Öğrenci Umut Cemiyeti**, diğer Kürt örgütlerine oranla daha etkin çalışmalar yaptı. Avrupa'nın birçok kentlerinde şubeler açtı ve **Roja Kurd** (Kürt Güneşi) adıyla bir yayın organı çıkardı. Sonra adında değişiklik yapılarak **Hetavî Kurd** (aynı anlama geliyor) oldu. Bunu izleyen yıllarda sırasıyla **Jîn** (Yaşam), **Hevî Kurd** (Kürt Umudu) adlarıyla yayını sürdürdü. I. Dünya Savaşı nedeniyle yazı kadrolarının büyük bölümünün askere alınmaları sonucu bu dergi yayını durdurdu. Diğer Kürt örgüt ve cemiyetleri gibi bu da illegal çalışma olanağını bulamadı.

Bu dönemin Türkiye Kürdistanı'nda bir diğer etkin örgüt de **Kürt Teali ve Terakki Cemiyeti** idi. Emin Ali Bedirhan, Şerif Paşa, Şeyh Abdulkadir Şemzini gibi bir hayli ünlü adları bünyesinde toplamıştı(6)... Ancak Jöntürk yönetiminin şoven baskıları karşısında bu örgüt, savaş öncesinde sınırlı gizli çalışma boyutlarını aşamadı.

Bu dönemde, Türkiye Kürdistanı yurtseverleri çeşitli nedenlerle daha aktif bir çalışma göstermişlerse de, aynı yıllarda İran Kürdistanı'nda da ulusal bilinçlenme ve ayaklanma belirtileri gözle görülür boyutlara varmıştır. Savaşa doğru ve savaş esnasında, bu parçada, **İstîhlasî Kurdistan** (Kürdistan'ın Kurtuluşu) örgütü faaliyet gösterdi; "**Kürtlerin Birliği**" ve "**Bağımsız Kürdistan**" sloganlarını hararetle yükseltti. Aynı süreçte İran Kürdistanı'nda **Cihandani Cemiyeti** (1912) (Dünya görüşü) kuruldu. Bu örgüt, Kürt halkının savaşımını doğru yolda yürütmek ve yurtsever güçleri toplamak istiyordu(7).

Bu dönemin Kürdistanı'nda kurulan örgütlerin, ünlü siyasi kişilerin önlerine koydukları başlıca görevlerden biri, Kürt çocuklarına, yeni yetişen gençlere Kürtçe okuma-yazma öğretmek, Kürt

dili ve edebiyatının gelişmesini sağlamak, halk kitleleri arasında ulusal duygu ve bilincin yükselmesine çalışmak olmuştur. Halil Hayali, o günlere damgasını vuran bu kişilerden biridir. Bu ateşli yurtsever, Kürt aydınlarını bu yönde çaba göstermeye çağırıyor ve bunun en büyük görevleri olduğunu onlara ısrarla hatırlatıyordu. O'na göre Kürt toplumunun en büyük derdi cehaletti ve bundan bir an önce kurtulmak için çaba gösterilmeliydi. Halil Hayali, arkadaşları ve bazı öğrenci aydınlarla birlikte **Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti**'ni kurdu ve bu Cemiyet, savaştan önce İstanbul'da Kürtçe öğretim yapan bir okul açtı(8).

Yine bu yıllarda, İran Kürdistanı'nda da Abdurrezak Bedirhan aynı yönde çalışmalar yaptı ve okuma-yazma öğrenmenin önemini herşeyden önde tuttu. 1913 yılı başlarında Hoy'da bir kültür cemiyeti kurdu. Amacı bir basımevi açmak ve bir gazete çıkarmaktı. Bununla birlikte birkaç okulu öğretime açmak istiyordu. Cemiyet, önemli bir adım olarak, bizzat halktan topladığı yardımlarla Hoy merkezinde ilk defa Kürtçe eğitim yapan bir okulu faaliyete geçirdi(9).

1. Dünya Savaşı arifesinde, Kürdistan'lı aydınların Kürt dili ve edebiyatına önem verdiklerini belgeleyen çok sayıda kanıt göstermek mümkündür(10). Açıktır ki, siyasal ve toplumsal etkinliklerin yanısıra bu tür çalışmalar da büyük önem taşır.

Türkiye Kürdistanı'nda kurulan örgütler, siyasi kişiler ve en başta da Halil Hayali, Kürt dilinin Kurmanci ve Sorani lehçelerini birleştirmek amacıyla yol ve yöntemler bulmaya özel bir önem ve özen gösterdiler. Abdurrezak Bedirhan, 1913 Şubatında Rusya'nın Hoy'da bulunan konsolos vekilinden bazı isteklerde bulundu: Ünlü Rus doğubilimcisi ve kürdolog Orbeli'nin(11) Kürdistan'a gönderilmesini, Kürt dili ve kültürünün öğretimi için bir gramer hazırlamasını, Rus edebiyatından bazı eserlerin Kürtçeye çevrilmesini talep etti. Bunların yanısıra, Petrograd'daki Şarkiyat Enstitüsü'nde bir Kürtçe bölümün açılmasını ve burada Kürtçe eğitim için birinci dereceden gerekli olan bir Kürt alfabesinin Rus alfabesinden yararlanılarak hazırlanmasını önerdi.

Savaş öncesinde İran ve özellikle Türkiye Kürdistanı parçalarında görülen bu etkinliklere, Güney Kürdistan'da yeterince rastlanmaması dikkate değer bir durumdur. Halbuki Türkiye Kür-

distanı'nda kurulmuş bulunan bir kısım örgüt ve cemiyetlerin yayınları, Irak Kürdistanı'nın Behdinan yörelerine gizlice sokulmuş ve okunmuştur. Ancak savaştan çok kısa bir süre önce Cemallettin Baban, **Bangî Kurd** adıyla Kürtçe-Türkçe bir dergi çıkarmaya başladı. Basımı ve dağıtımı **Edeb Basımevi** tarafından yürütülüyordu(12). Bu derginin çeşitli yazılarının içeriğinde ulusal temanın işlendiğine tanık oluyoruz. **Bangî Kurd**, makalelerinden birinde okur-yazarlığın öneminden uzun uzun bahsettikten sonra, sözü halklara, örneğin Japonya ve Britanya'ya getirerek şöyle yazıyor:

Örneğin Japonya! Bu küçük kavim neydi? Vallahi birşey değildi. Amma kendi toplumsal değerlerini ve hissiyatını takdir sayesinde Rusya gibi kocaman bir devleti yenip tarumar etti.

Örneğin İngiltere! Onlar da bizler gibi insandırlar. Amma onlar, akıl ve düşünce sayesinde akıllara durgunluk veren buluşlar yaptılar. Bu yüzden herkes onları takdir ediyor, saygı duyuyor(13).

Aynı dergi, okullar ve cemiyetler kurulsun istiyor, bir sayısında bu konuda şunları yazıyor:

...burada baştan beri feryad ediyor, Bağdat'da bir cemiyet kurulsun ve her yerde okullar açsın ve böylece Kürt kavmi cehaletten kurtarılsın istiyoruz. Bakalım Kürtlerden kim bu büyük onuru hakedecek. Amma ne yazık ki bu hizmet bir-iki kişiyle gerçekleşemez. Eğer bu mümkün olsa, Bağdat'da buna yürekten hazır birkaç kişi bulunabilir(14).

Burada **Bangî Kurd**'da yer almış birkaç beyite de yer vermek isteriz. Bunlar, ulusal duyguların geliştirilmesine ve Kürt kültürüne verilen önemi belgeleyen nitelikte dizelerdir.

*Ülkenin ve ulusun yükselmesi için birlik olalım
Gayet iyidir bu fırsatı kaçırmayalım(15).*

*Dinimiz, şariatımız vatan toprağıyla korunur
Vatan, bilim, fen ve sanatla bayındır olur.*

*Ancak böyle vatan mamur ve aydınlıktır
Özgür olsak, biz de kurtuluruz bu kapkaranlıktan.*

*Bilim ve kültür düşmanları hanemizi viran ediyor
Çok kötüdür, yıkımdır, çare bulun bu illete.*

Bangî Kurd'un bunda kendine özgü bir payı var
Varsın tanrıdan gelmiş olsun gaflet ve vahşet.

*Bu yolda çaba gösterelim kıyamete kadar
Dilin kaynağı sanattır, sanayi kurmaktır.*

Bangî Kurd, aynı zamanda, **Kürt Halkının Tarihi** başlıklı Türkçe uzunca bir makale de yayınlamıştır(16). Olanakları ölçüsünde dönemin Kürt toplumsal ve ekonomik yaşamına da yervermiştir(17). I.Dünya Savaşı öncesinde, Irak Kürdistanı'nda da, ulusal bilincin oluşum ve gelişme gösterdiğini bu belgelerden açık bir biçimde anlamaktayız. Bunun bir diğer kanıtı da Şeyh Mahmud'un çalışmalarıyla ilgilidir. Şeyh Mahmud daha çok Bedirhanlarla ilişki kurmuştur. 1913'de Kamil Bey, Hüseyin Bey adlı Bedirhan Paşa'nın çocuklarıyla birlikte, bir Kürt devleti kurmak amacıyla çalışmalara başlamıştır. O, Rusya yöneticilerine, Kürdistan'ın gelecekteki siyasal durumunu konu alan bir mektup da gönderdi.

Kürdistan halk kitlelerinin içinde bulunduğu huzursuzluk ve ülkenin kurtuluşu uğruna verilen savaşım, I.Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Kürdistan'ın birkaç bölgesinde silahlı ayaklanma biçiminde başgösterdi. Bunlardan en büyüğü, 1914 baharında Mela Selim ve birkaç diğer yurtseverin önderliğinde Bitlis'de gerçekleştirildi(18). Başkaldıranlar, şeriatı egemen kılmak ve Türk yöneticilerini görevlerinden aldirtmak istediler. O dönemin gizli diplomasi raporlarından birinde yazıldığına göre, isyanın önderleri, işbaşındaki Türk yönetiminin Kürtleri ezdiğini ve ülkeyi yabancılara sattığını savunuyorlardı(19). Bu isyanın alevleri çabucak yayıldı; çevredeki aşiretlerden çok sayıda silahlı harekete katıldılar. 9 Mart'da isyancıların sayısı 4000'i buldu. Bir gün sonra, yani 10 Mart'da bu sayı 8000'i aştı. Ayaklanma Kürdistan'da büyük yankılar uyandırdı, öyleki bu bölgeden olup da askelik yapmak-

ta olanlar, silahlarıyla birlikte direnişçilere katıldılar. Önderler, ayaklanmayı adım adım Kürdistan'ın diğer bölgelerine yaymak niyetindeydiler. Bunun için de ilkin Bitlis yöresinde konumlarını sağlamlaştırmaları gerekiyordu. Bitlis çevresindeki Ermeni ve Asurilerden de dayanışma istediler(20).

Türkiye yönetimi, ayaklanmanın Kürdistan'ın diğer yörelerine de şırayacağından derin bir korkuya kapıldı ve en kısa zamanda ve ne pahasına olursa olsun isyanın bastırılmasına çalıştı. O dönemde Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu ağır sorunlar, yaklaşan I.Dünya Savaşı, Türk olmayan halklarda giderek artan hoşnutsuzluk ve diğer bazı nedenler Osmanlı yönetimini, bu tür ayaklanmaları şiddetle ezmeye itiyordu. Derhal harekete geçerek namdar bir valinin kumandasında güçlü bir askeri kuvveti Bitlis'e sevk ettiler. Bu sırada, devrimciler, stratejik bakımdan elverişli olan yerlerini bırakıp şehir merkezini muhasara ettiler. Bu hatalı bir taktikti ve düşmanın işini kolaylaştırdı. 3 Nisan'da şehri ele geçirdiler ama bu gerçekte Osmanlı kuvvetlerinin durumunu güçlendirdi. Böylece şehir merkezinde toplanmış bulunan devrimcileri paniğe düşürerek isyanı kolayca bastırdılar(21). Mela Selim ve birkaç arkadaşı Bitlis'deki Rus Konsolosluğu'na sığınmak zorunda kaldılar. Osmanlı kuvvetleri Kürt-Ermeni ve Asurileri susturmak amacıyla çevrede büyük katliamlara giriştiler, halkı zindanlara doldurdular. Gün yoktu ki kabileler halinde insanlar öldürülmesin...(22).

I.Dünya Savaşı'na doğru Barzan bölgesinde de durum gergindi. Halk, Osmanlı-Türk yönetimine karşı koymak amacıyla ayağa kalkmış ve silahlanıyordu. Şeyh Abduselam Barzani, halkın başını çekti ve Kürt aşiret reislerinin birleşmesini sağlayarak İstanbul Hükümeti'ni, Kürdistan'ı ihmal politikasından vazgeçirmeye çalıştı. Kuşkusuz Türkiye yönetimi, Kürtlerin bu tür istemlerine kulak verecek ve sorunlarına eğilecek durumda değildi. 1914 baharında Behdinan'ın birçok yöresinde kıtlık başgösterdiği halde saltanat yönetimi, köylülerden topladığı bac ve vergileri daha da arttırdı. Şeyh Abduselam, bu durumdan yararlanarak devrim ateşini bütün Kürdistan'a yaymak için etkin bir çaba gösterdi. Büyük devletlerin bazılarını (özellikle Britanya, Rusya) Kürtlerden yana çekerek Osmanlı Devleti'ne baskı yapmalarını sağlamak

ve bu yolla Osmanlıları olumlu bir duruma getirmek istiyordu.

Bu ayaklanma da Türk yönetimine korkulu rüyalar gördürttü. Çünkü Şeyh Abduselam'ın, Irak ve İran'daki Kürt aşiretlerinden çoğunu çevresinde toplayabileceğini, Behdinan'ın sarp arazisinde Türk ordusunu perişan edeceğini biliyorlardı. Osmanlılar, Revanduz, Akre ve Amedi yörelerinde askeri yığınak yapmaya başladılar. Bu biçimde ve çeşitli girişimler sonucu 1914'ün Haziran başlarına kadar ayaklanmayı büyük oranda bastırmayı başardılar(23). Şeyh ve bir kısım arkadaşları ise, İran Kürdistanı'na geçerek bir süre Urmiye yöresinde kaldılar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun boyunduruğu altında bulunan halkların içinde bulundukları hoşnutsuzlukların bir yanını oluşturan Kürdistan'daki bu başkaldırmalar ve diğerleri, Osmanlı yönetimin gereken dersi almasına yetmedi. Üstelik ulusal baskı ve sömürüyü daha da arttırdılar. Bu yolla, Kürt halkının ulusal özgürlük savaşımını diri diri gömebileceklerini sandılar. Bu anlayışla çeşitli planlar yapıldı, yeni tuzaklar kuruldu. I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden az önce hazırlanan yeni bir plan, bu yöntemlerin **en yüksek bir evresini** oluşturdu. Buna göre Kürtlerin büyük bir bölümü Türkiye yüzeyine dağıtılacak, yani Anadolu'nun uzak köşelerine sürgün edilecek ve oralarda asimile olup kaybolmaları sağlanacaktı. Ancak, I.Dünya Savaşı'nın başlaması sonucu bu planı yeterince uygulayamadılar(24).

Kürdistan halkının karşı karşıya kaldığı bu zorbalıklar ve çeşitli sorunlar, I.Dünya Savaşı öncesinde ülkenin her yanında ulusal bilincin gelişmesine neden oldu. Eğer I.Dünya Savaşı patlak vermeseydi, Kürdistan'ın Osmanlı Devleti için yeni bir Balkanlar olması uzak bir olasılık değildi(25). Ama bu savaş ve sonuçları, Kürtlerin yaşamı ve ülkenin geleceği üzerinde derin etki yaptı. Kürdistan Ortadoğu'da büyük bir savaş alanı durumundaydı. Gerçekte Türkiye egemenleri, Kürt halkının büyük bir kesimini ve olanaklarını, savaş alanlarında kendi yararlarına kullanmayı başardılar. B.Nikitin bu konuda şöyle diyor:

İslam perdesine büründürülen savaş çağırılırları, Kürt halkının savaş güçlerini böyle bir yola soktu. Oysa bu, hiç bir bakımdan bu halkın ülke çıkarlarıyla bağdaşmıyordu(26).

Savaş yılları boyunca ortaya çıkan problemler, Kürt halkının durumunu bir o kadar da kötüleştirdi. Çünkü Kürdistan, Orta-doğu'da tutuşturulan savaş ateşinin tam ortasında bulunuyordu.

Institut kurde de Paris

3. BÖLÜM

KÜRDİSTAN SAVAŞIN ORTASINDA

Önceki bölümde, Kürt halkının yüzyüze bırakıldığı sorunlar ve huzursuzluklar bazı yönleriyle tanıtılmaya çalışıldı. Bunların yanısıra, Osmanlı yöneticileri, bu halkı savaş alanlarına çekmek için de türlü yollara başvurdular, çeşitli düzenbazlıklar tezgahladılar(l). Herşeyden önce saf Kürdistan halkının dinsel duygularını körükleyip harekete geçirdiler. Doğrudan ya da dolaylı görüşmelerle, savaş bittikten sonra, Kürdistan'a otonomi vereceklerini sağa sola yaydılar. Böylece Kürtlerin ülkesi tam bir savaş meydanına dönüştürüldü. Öyle ki Türk, Rus, İngiliz orduları Kürdistan'da her an birbirlerini gözetlemek zorundaydılar. Çünkü savaş

her zaman ve hızlı bir biçimde renkten renge giriyordu. Türkiye, 1914 sonbaharının sonlarında Almanya'dan yana açık tavır koydu ve resmen İtilaf Devletleri'ne karşı savaşa katılmış oldu(2). Bu tarihten itibaren Türkiye'nin düşmanları ve en başta Rusya, Kürtleri Türklere karşı kullanmak amacıyla öndegelen bazı Kürt liderlerle ilişkiye geçti. Şeyh Abdulkadir Şemzini, Kürtlere otonomi verilmesi koşuluyla Ruslarla antlaşma yaptı. Bununla ilgili olarak Kürdistan'da özel bir mektup dağıtıldı ve Kürtlerin, Rus kuvvetlerine karşı savaşmamaları istendi(3).

Böylece Kürt halkı, elinde olmadan daha işin başında kendisini savaşın ortasında buldu. Ülke toprakları şiddetli savaş alanlarından biri haline gelmekle kalmadı, Lazarev'in söylediği gibi *Yakın-doğu'da savaşın ilk çatışma sesleri Karadeniz'de değil, Kürdistan'da yükseldi*(4). O günden itibaren dört yıla yakın bir süre Türk, Rus ve İngiliz orduları Kürdistan'ın çeşitli yörelerinde karşılaştılar ve aralarında şiddetli savaşlar oldu. Bunlardan bazıları, Doğu'da savaşan güçlerin kuvvet dengelerini değiştirecek boyutlara vardı. Bunun sonucu, Kürt halkı büyük miktarda can ve mal kaybına uğradı. Yeni yetişen çok sayıda Kürt genci savaşta kurban oldu. Çünkü Erzurum'daki 9., Sivas'da 10., Elazığ'da 11., Musul'da 12. orduların (tümen, kolordu, alay vb. birlikler -ç.n.) büyük bölümü Kürtlerden oluşmuştu(5). Savaş cephesinin çeşitli yerlerinde mevzilendirilmiş bulunan Hamidiye Alayları da az ya da çok kayıp verdiler(6).

Savaşın başlamasından çok kısa bir süre sonra Kürt kökenli askerler, birer birer ya da gruplar halinde Osmanlı ordusunu terk etmeye başladılar. Örneğin henüz topu topuna birkaç ay geçmişken 3. Ordu'nun 18.000 kişilik süvari gücünden sadece 2800 kişi kalmıştı(7). Kafkas Cephesi'nde, Kürt komutan ve askerler, kızgın savaş esnasında çoğu kez silahlarıyla birlikte Rus ordusu saflarına geçtiler. Pekçok bölgelerde de bazı yerel önderler, daha ilk günden Osmanlı ordusu saflarında savaşmayı redetmişlerdi. Tüm bunlar, Kürtlerin Osmanlı devletine duydukları tepki ve güven-sizliğin belirtileriydi.

Osmanlı ordusu, Kafkaslar'da, Azerbaycan'da ve Kürdistan'da hergün yeni engellerle karşılaştı ve yenilgilerden kurtulamadı. Çok defa ya yeniliyor ya teslim oluyor ya da geri çekilmek zorunda

kahıyordu. 1914 Kasım'ında Rus kuvvetleri, Erzurum ve Van bölgelerinde büyük ilerlemeler kaydettiler. Osmanlı kuvvetleri de buna misilleme olarak Kafkas içlerinde Ruslara karşı büyük bir saldırıya hazırlandı. Rusya topraklarında girişeceği bu hareket ile düşmanını arkasından vurarak bozguna uğratarak geri çekilmeye zorlamak ve Kürdistan topraklarını geri almak istiyordu. Türk yöneticileri bu harekate çok büyük bir önem verdiler; 127 batalyon, 22 beylik süvari tipi, birkaç Hamidiye tipi ve 271 topdan oluşan 3. Ordu'yu bu işe ayırdılar. Aralık 1914'de iki taraf arasında, Sarıkamış'da şiddetli bir savaş başladı ve 1915'in Ocak ayına kadar sürdü. Rusya kuvvetlerinin 20.000 kişilik kaybına karşılık Türk ordusu, savaşa katılmış olan 90.000 kişilik ordusunun 70.000'ini ölü ya da esir bıraktı(8). Bu büyük Türk yenilgisi(9), Rusya kuvvetlerinin Van'a doğru ilerleyişini kolaylaştırdı ve 1915 yazı başlarında bu bölgeye ulaşılar. Böylece 1916 Kasım'ında Erzurum ve bundan birkaç ay sonra da Muş ve Bitlis, Ruslar tarafından işgal edildi. Bu yenilgi İran'da bulunan Türk askerinin ezilmesini kolaylaştırdı.

İran Devleti(10), Kasım 1914'de savaşa katılmayacağını resmen ilan ettiği halde, savaş İran'ın birçok bölgelerini de önüne kattı. Azerbaycan ve İran Kürdistanı, Ortadoğu'daki büyük savaş alanlarından biri haline geldi. Türk ve Alman yönetimleri, savaş planlarında İran Kürdistanı'na tam bir önem vermişlerdi. Çünkü Türkiye, savaştan yararlanarak burayı topraklarına katmak niyetindeydi. Almanya ise Kürdistan ve Azerbaycan yoluyla cephesini tüm İran düzeyinde güçlendirmeyi planlamıştı. Bu amaçları doğrultusunda gerek Türkler ve işbirlikçileri, gerekse Almanlar ve kiralık adamları, Kürtleri kendi cephelerine çekip Rusya'ya karşı kullanmak için çokça çaba gösterdiler. Çünkü bu her iki taraf için de önemli bir sorundu. İngilizler ve Ruslar ise savaştan önce Kuzeydoğu ve Güneydoğu İran'ı işgal etmişlerdi(11). Yine aynı dönemde Rusya, İran'daki büyük Kürt aşiretlerini kendi saflarına çekmek için yoğun çaba gösteriyordu. Sonunda bu güçlerin her biri de Kürt aşiret reisleri arasında kendilerine taraftar bulmakta gecikmediler.

Ancak İran Kürdistanı'nda iş bununla da bitmedi, hatta birkaç büyük savaşa tanık olundu. I.Dünya Savaşı sürecinde Türk ordusu Kürdistan'ın bazı bölgelerini işgal etti. Türkiye, Alman-

larla birlikte bu durumdan yararlanarak Rus ve İngiliz kuvvetleri arasına çelişki sokmak ve Güney Kürdistan'daki ittifaklarını bozmak istiyordu. Bunun için de herşeyden önce Rusları, Urmiye yöresinden atmak ve burayı büyük bir askeri karargah yapmak gerekiyordu. Savaşın başlangıcında Türk kuvvetleri, Şıkaklar gibi birkaç Kürt aşiretini yanlarına alarak Rusları Urmiye ve çevresinden çıkarmayı başardılar. Burası ve diğer bazı yerlerin alınışı(12), Türklerin ve Almanların İran Kürdistanı'nın diğer bölgelerine sarkmalarına olanak sağladı. Bu sırada Kirmanşah'da bazı büyük Kürt derebeyleri, **Milli Hükümet** adıyla yeni bir hükümet kurup başkanlığına da Nizamül Saltaney adlı ünlü bir derebeyini getirdiler(13).

Türk yönetimi, Alman yardımı ve Alman danışmanları sayesinde daha savaşın başlangıcında Azerbaycan ve İran Kürdistanı'nın çeşitli yörelerinde, İran'ın diğer bazı kesimlerinde egemenliğini kurmak için geniş ittifaklar oluşturma olanağını buldu ve hatta Hemedan'ın öbür yakasına sarmaya başladı. Kuşkusuz bu, İtilaf devletlerinin planlarını gerçekleştirmeleri bakımından büyük bir engeldi. Bu nedenle Türkleri İran'dan çıkarmak amacıyla Kuzeyden Rus, Güneyden de İngiliz kuvvetleri şiddetli bir saldırı başlattılar. Türkler, birkaç ay gibi kısa bir zamanda Kürdistan ve Azerbaycan'dan çıkarıldılar. Rus birlikleri, Türk kuvvetlerini üstüste iki kez Tebriz'den (Ocak 1915) çıkarıp Urmiye Gölü'ne doğru geri attılar. Hoy mıntıkasında Şıkaklarla yapılan küçük bir çatışmadan sonra Ruslar, Urmiye ve çevresini ele geçirdiler. Böylece Türklerin beş aydan beri bu bölgede sürdürdükleri egemenliğe son verildi(14).

Urmiye'nin ardarda işgalinden sonra Rus ordusu, Şımo ve Mahabad'a yöneldi ve bu bölgede silahlı Kürt aşiretlerinin çetin direnişleriyle karşılaştı. Şubat 1916'da Ruslar Kirmanşah'ı da işgal ederek buradan İran-Türkiye sınırına uzandılar. Ancak birkaç ay sonra Türkler, Kirmanşah ve Hemedan'a girmeyi başardılar ve böylece Türklerin ve Almanların ajan ve işbirlikçileri Batı İran'da yeniden devreye girme fırsatına sahip oldular. Bu da uzun sürmedi, Ruslar yeniden şiddetli bir saldırıya geçerek 1917'nin başlarına kadar Britanya ile ittifak halinde hemen hemen bütün İran'ı egemenlikleri altına aldılar. Rusya, İsfahan'a kadar olan kesimi, İngiltere

de Güney'in en büyük bölümünü işgal ettiler. Rus kuvvetleri, İngilizlerin Güney Irak'taki ilerleyişini kolaylaştırmak amacıyla Revanduz, Hanekin ve Pencuin mıntıkalarına doğru harekete geçtiler.

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki Türkiye, Rusya ve Britanya, İran Devleti'nin konumunu ve varlığını hep gözdardı ettiler. Oysa İran hükümeti, iki cephe arasında tarafsız kalacağını daha işin başındayken ilan etmişti. Buna rağmen sözkonusu devletler, birer işgalci olarak İran topraklarına girmekte hiç bir sakınca görmediler. Örneğin Türkler, birkaç Kürt aşiretle birlikte Urmiye ve çevresini işgal ettikleri zaman tıpkı bir azrail gibi canaldılar. Sözde Rusları kovuyorlardı, oysa 100 kadar köyü ateşe verdiler, çok sayıda savunmasız insan öldürdüler ve arta kalanlarını da sürgün ettiler(15). Diğer bölgelerde de Türk jandarmaları kendilerinden hoşlanmayan bütün herkese karşı çok hunharca davrandılar. Örneğin İran Kürdistanı'nın yalnız bir yöresinde Mehmet Hüseyin Han ve Sakız'lı Seyfettin Han'ı idam ettiler ve halka gözdağı vermek için bunların cesetlerini günlerce sallandırdılar. Kuşkusuz bu, sadece yaptıklarından biridir. Bu konuda Ruslar da Türklerden geri kalmadılar ve "**Moskof**"(16) sözü, o günlerden Kürtlere armağandır. Hala bugün "**kafir**" ve "**zındık**" anlamında kullanılageliyor(17).

İran Kürdistanı'nın birçok bölgelerinde halk, işgalcilere karşı kahramanca direndi, Urmiye ve çevresinde Osmanlılara ve Ruslara karşı duyduğu kin ve öfke yüzünden İngilizlere yanaştı. Mahabad ve etrafında ünlü Gazi Fettah'ın(18) önderliğinde önce Türklerle ardından da Ruslara karşı direndi. Rus kuvvetleri ve onlarla gelmiş olan silahlı Ermeni fedailerinin Revanduz halkına yaptıkları kötülüklerin anıları hala silinmemiştir. Goye ve Hewler'de halk son derece taciz edildi ve göçetmek zorunda kaldı. Bizzat Şeyh Mahmud'un kendisi ve adamları da Pencuin cephesinden düşmana saldırdılar. Hanekin bölgesindeki Aliawa Kürtleri de Ruslara karşı yiğitçe direndiler.

Rus askerinin Kürdistan'da yaptığı sayısız kötülüklere ancak 1917 Büyük Ekim Devrimi sonverebildi. Bunun sonucu Rusya kuvvetleri, Türkiye ve İran Kürdistanı'nda işgal ettikleri yerleri bırakıp geri çekildiler(19). Osmanlı ordusunun Kürdistan'ı yeniden işgal etmesi için artık hiçbir engel kalmamıştı. Öteyandan Ekim Dev-

rimi, büyük devletler arasındaki dengeyi allakbullak etti ve onların stratejilerinde büyük değişiklikler yapmalarına yolaçtı. İngilizler, Kürdistan'la ilgili politikalarını bir hayli değiştirdiler. Bu kez tüm Kürdistan'ı işgale kalkıştılar(20). Bir yıl sonra Kuzey Kürdistan'daki savaş daha bir kızıştı. Halbuki buralar daha önceleri belli aralıklarla Rus kuvvetlerinin işgalinde kalmıştı. Ekim Devrimi'nin zafere ulaşmasından önceki İngiliz planında, Irak'ın sadece bir bölümünün alınması kararlaştırılmış ve hazırlıklar buna göre yapılmıştı. İngilizler henüz Basra bölgesinde savaşıırken, çok miktarda silah ve askeri mühimmat arasında, dağda kullanılması amaçlanan iki topçu bataryası da göze çarpıyordu(21). Bunlar, Kürdistan dağlarında kullanacakları yegane gücü.

Osmanlı Devleti'nin resmen savaşa katılışının üzerinden henüz bir gün geçmeden İngiliz kuvvetleri, Güney Mezopotamya'ya saldırarak limanı ele geçirdiler. Hemen ardından, birkaç gün gibi çok kısa bir sürede Basra'nın işgali tamamlandı. Irak-Türk yöneticileri, Arap ve Kürt aşiretlerini İngiliz "kafirleri"ne karşı harekete geçirmek için her tarafta gaza çağrıları yaptılar. Bu hararetli propagandalar sonucu Kürtler ve Araplar, İngiliz saldırısını durdurmak için Türklerden yana tavır aldılar. Basra'nın alınışı üzerinden fazla bir zaman geçmeden binlerce Kürt süvarisinin yanı sıra bin kadar cengaver, Nasriye yakınlarında Türklere yardım için hazır hale getirildiler(22). Nisan 1915'de Şuaybe'de yapılan bu savaşta Türk ordusu, çok ağır bir yenilgiye uğradı. Osmanlı cephesi 2500'den fazla ölü ve yaralı verdi, 800 kişi de İngilizlere esir düştü. Ayrıca çok miktarda silah ve mühimmat da düşmana kaptırıldı. Karşı tarafın insan kaybı ise 1250 kadardı(23). Araplar ve Kürtler, bu savaşta hiçbir fedakarlıktan kaçınmamışlardı ama çaresiz geldikleri yere geri dönmek zorunda kaldılar. Bu başarıdan sonra İngilizler Bağdat'a yürüdüler. İngiliz sermayedarları devreye girdikleri için hiçbir engelle karşılaşmadan Bağdat'a yöneldiler(24). Ancak bir süre sonra Türkler, İngiliz kuvvetlerini muhasara ederek Bağdat'ın işgalini zorlaştırdılar. Bu İngilizler için büyük sorunlar yarattı fakat basiretlerini kaybetmeden çalışmalarına devam ettiler. Nihayet 1917 Martı'nda Bağdat'ı ele geçirdiler. Böylece Mezopotamya'nın en büyük ve en önemli bölümü İngilizlerin egemenliği altına girmiş oldu(25).

Daha önce de belirtildiği gibi Büyük Ekim Devrimi'nin gerçekleştirilmesiyle, büyük devletlerin strateji ve taktiklerinde büyük bir değişiklik ortaya çıktı. Britanya, Güney Kürdistan'ı geniş bir biçimde işgale kalkıştı. Gizli Sykes-Picot Antlaşması ile Rusya'ya verilen ve eski Rus çarlarının ele geçirmek istedikleri Kuzey Kürdistan'a bu kez Britanya gözkoydu. İngilizler, Bağdat dahil bütün Güney Irak'ı alalı üç yıl olmuştu. Ancak Ekim Devrimi'nin başariye ulaşmasından sonra ve savaşın artık sona ermeye yüz tuttuğu bir dönemde, Türk yönetici ve askerlerini Irak'ın diğer yörelerinden kovarak tüm ülkeyi egemenlikleri altına almak üzere yeniden harekete geçtiler. Bütün bunlar, Ekim Devrimi nedeniyle Britanya politikasının değiştiğini ortaya koyan gelişmelerdir. Bir diğeri de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre önce, yani Türkiye'nin teslim olacağını artık iyice anlaşılmaya başlandığı koşullarda, Musul'un Güneyinde Türklerle on iki gün süren çetin bir savaşa tutuşmasıdır. Savaşın bitmesine ramak kala İngilizler, biraz daha ilerlemek pahasına 2000 asker kurban verdiler(26). Yine bu koşullarda İngiliz kuvvetleri Bağdat'ın doğusunda ilerlemeye devam ederek Kuzey'in içlerine kadar uzandılar. 28 Nisan 1918'de Kıfriye kentini ele geçirdiler. Bundan bir gün sonra da Tuzhurmatuş'u işgal ettiler. Bu yörelerde Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında şiddetli birkaç çatışma meydana geldi. 200 Türk askeri öldü, 1300'ü esir düştü ve 20 top İngilizlerin eline geçti. Karşı taraf da 200 kadar ölü ve yaralı verdi(27). Daha sonra meydana gelen birkaç küçük çatışma sonunda İngilizler Kerkük'ü de aldılar. Ancak üç hafta kadar burada tutunabilen İngiliz kuvvetleri, 27 Mayıs'da Türk ordusunun yaptığı karşı bir saldırıyla şehri bırakıp Altıncöprü civarına kadar geri çekilmek zorunda kaldılar.

Bağdat işgal edildikten sonra etkin ve yetenekli bir kısım İngiliz subayları Kürdistan kentlerine gönderildiler. Amaçları, Kürdistan'ın işgali esnasında karşılaşılabilecekleri güçlüklerin bertaraf edilmesi idi. Zamanında Hindistan'da çalışıp tecrübe kazanmış, ya da savaştan önce Kürdistan'a gelmiş olanları bu işle görevlendirilmişti. Örneğin Soane, Bağdat'ın işgali üzerinden birgün geçmeden birkaç defa gizli bir biçimde Hanekin ve çevresine gönderildi(28). Kıfriye alındıktan sonra, siyasi subaylar ve mektuplar aracılığıyla Süleymaniye ve Kerkük'de ilerigelen şahsiyetlerle tema-

sa geçildi(29). Özellikle Captain Noel(30), Süleymaniye'deki Şeyh Mahmud'a gönderildi. Bu bölgenin yönetimi geçmiş günlerde Türkler'den Şeyh Mahmud'a geçmişti. Müttefikler ile Osmanlı Devleti arasında 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman, İngiliz güçleri Güney Kürdistan'ın büyük bir kesimini ele geçirmiş bulunuyordu. Musul merkezine sadece 12 mil uzak-
taydılar. İngilizler savaşın bitmiş olmasına da aldırmaz etmeden, söz-konusu mütarekenin kendilerine olanak sağlayan yedinci madde-sine göre stratejik bakımdan kendileri için önemli buldukları her yeri işgal yetkisine zaten sahiptiler. Yine 12. madde uyarınca da, **Mezopotamya**'da gerektiğinde Osmanlı Devleti'ne vurabilecekti(31). Bu yetkilerini kullanarak Musul'a girip Türk kuvvetlerini buradan da kovdular. Böylece Güney Kürdistan'ın geri kalan kısımlarını da işgal ettiler ve yakın bir gelecekte burada kendileri-ne bağlı bir devlet kurmak niyetindeydiler(32).

Britanya'nın her ne biçimde ve her ne pahasına olursa olsun, Musul Vilayetini ele geçirme çabasına burada dikkati çekmek isteriz. Türk yönetimi ve silahlı güçleriyle karşılaşmadan bunu ger-çekleştirmeye hazırlandılar(33). Çünkü, zamanında Lord Cur-zon'un belirttiği gibi, onlara göre, Hindistan'ın Batı sınırı Fırat'ı geçiyor -ki sadece Musul yolundan(34)- ve bu nedenle burasını almak gerekti(35).

Görüldüğü gibi 1914-1918 yılları arasında Kürdistan'ın her yanı, I.Dünya savaşı süresince Yakın ve Ortadoğu'daki önemli savaş alanlarından biri haline geldi. İngiliz, Rus, Türk orduları; Kürt aşiret güçleri, Alman görevlileri..., her biri bir başka biçimde Kür-distan topraklarında at oynattılar. Eğer Ekim Devrimi olmasa ve Rus ordusu geri çekilmeseydi, savaşın sonuna gelindiğinde Kür-distan'ın hiçbir yeri eski işgalçilerin elinde kalmayacaktı. Bunun yanı sıra, bu savaşın sonuçları Kürdistan'da, özellikle İngiliz ege-menliğine giren Güney Kürdistan'da önemli ekonomik ve siyasal sonuçlara neden oldu. Savaş yılları boyunca Kürt halkı büyük güçlükler yaşadı, derin acılar çekti.

4. BÖLÜM

KÜRT HALKININ SAVAŞIMI VE UĞRADIĞI KAYIPLAR

İkinci bölümde de belirtildiği gibi, I.Dünya Savaşı ve sorunları, Kürt ulusunun gelişimi, ilerleme süreci ve ulusal özgürlük savaşımının içerik yönünden derinleşmesi önünde büyük engeller oluştu. Ama bu, savaş süresince Kürt halkının savaşımdan elçettiği, duraksadığı anlamına gelmez(1). Çünkü, bu savaşımın itici etkenleri, geçmişte olduğundan fazlasıyla vardı ve üstelik bazıları eskiye oranla daha da keskinleşmiş bulunuyordu. Herşeyden önce Osmanlı yönetimi, süregelen şoven politikayı terketmemiş, tüm ülkede ekonomik ve toplumsal yaşam koşulları oldukça ağırlaşmış ve bunun etkileri yoğun bir biçimde yaşanır olmuştu. Bu durum Türkiye egemenlerinin, Kürt ulusal kurtuluş hareketini kanla bastırma eğilimini daha da arttırmıştı. Böylesine hassas koşullarda Kürt liderlerinin gönlünü yapıp kendilerinden yana çekmek yerine, onları yoketme yoluna gidildi. Örneğin 1 Aralık 1914'de Şeyh Abduselim ve arkadaşları, Osmanlılar tarafından Musul'da idam edildiler(2). Bu olay, Behdinan bölgesi Kürtlerinin Osmanlı yönetimine duydukları nefreti kat kat artırdı.

Osmanlı yönetimi, Bitlis ayaklanmasında da şiddeti tek çözüm yolu olarak gördü. Rusya Konsolosluğu'nu basarak Mela Selim Efendi'yi, ailesini ve arkadaşlarını yakalayıp, toplanmış bulunan

bölge halkının gözleri önünde idam ettirdi ve cesetleri, idam seh-pasında günlerce asılı bırakıldı(3).

Türkiye egemen sınıflarının alışlagelen bu uygulamaları ve savaş yıllarında halkların başına bela kesilen diktatörlük, Kürt ulusunun savaşımını durduramadı. Kürt aydınlarını silah altına alıp savaş meydanlarına sürdükleri, savaş öncesinde kurulmuş bulunan Kürt siyasi örgüt ve cemiyetlerini yasakladıkları halde, sadece halk kitlelerinin kurtuluş özleminden doğan özgürlük ateşini, ancak biraz olsun kısıbıldiler. Buna rağmen, savaş süresince Kürdistan'ın birçok yöresinde huzursuzlukların silahlı ayaklanmalara dönüştüğü de bilinen bir gerçektir. 1915'de Botan halkı, Osmanlı saltanatına karşı ayaklandı ve silahlı direnişe geçti. Aynı dönemde Dersimliler, Türk yönetici ve askerlerini bölgeden kovarak burayı bir yıldan fazla bir süre kontrollerinde tutmayı başardılar(4). Bu yörenin ünlü şairi Alişer, halkın ulusal duygularının gelişmesinde etkin bir rol oynadı. Osmanlı saltanatının tekrar bölgede etkinliğini kurmasını önlemek amacıyla Dersim ve Koçgiri aşiretlerini birleştirmeye çalıştı. Ancak kendilerini Türk sanan bazı aşiret reisi ve dinadamları, hareketin gelişmesinin önünde büyük bir engel oluşturdular(5).

1.Savaş sonrası yıllarda Osmanlı ordusunun savaş cephelerinde üstüste uğradığı yenilgiler, Osmanlı egemenliği altında bulunan diğer halkların ulusal kurtuluş savaşları sonucu, Kürt halkının savaşımı da keskinleşti. Ve sonra bütün Güney Kürdistan'ı sardı. Amed, Süleymaniye ve diğer bazı bölgelerde isyanlar oldu. Şeyh Mahmud, babası Şeyh Sait'in savaştan önce Musul Türk yöneticilerinin girişimleri sonucu öldürülmesi üzerine(6), Osmanlı Devleti'nden soğumuştı ve intikamını almak için fırsat kolluyordu. Şuaybe savaşına, dinadamlarının fetva ve zorlamaları sonucu katılmış ve Türk ordusuna olan kininden ötürü geri dönmüştü. Osmanlı yükünü, 1.Dünya Savaşı'ndan sonra artık omuzlarında taşımak istemiyordu ve Osmanlı kuvvetlerini Güney Kürdistan'dan çıkarmak üzere harekete geçti. Şeyh Mahmud, bu amaçla bütün Osmanlı bölgeleriyle temasa geçti ve Mekke Şerifi Hüseyin'e, Osmanlı boyunduruğuna karşı omuzomuza savaşmayı önerdi. Ayrıca Rusya'ya özel bir mektup göndererek yardım istedi. Aynı amaçla İngilizlerle de ilişkiye geçti. Daha önce de değinildi-

ği gibi Şeyh Mahmud, savaşın bitiminden sonra bölgesinin tek haki- mi olmuştu.

Türkiye Kürdistanı'nda savaşım gittikçe kızışmıştı. 1917 yazın- da Dersimliler ve Botan halkı ikinci kez, Harput ilk defa Osmanlı saltanatına karşı ayaklandılar. Yine Mardin ve Diyarbakır'da büyük isyanlar görüldü ve yöredeki Araplar tarafından destek- lendi. Osmanlılar bunu, büyük bir askeri kuvveti sevk ederek ve büyük güçlüklerle bastırabildiler(7). Hareket önderlerinin, bu yöre- de kalmış Rus güçleriyle ilişki içinde olmalarından büyük korku duyuluyordu. Çünkü Ruslar, Osmanlı ordusu ve askeri hareket- leri konusunda son derece bilgi sahibiydiler. Aynı yılın sonbaha- rında, Bitlis halkı tekrar başkaldırdı ve bu kez silahlı sayısı 30.000'e ulaştı(8). Bu dönemde İran Kürdistanı Kürtleri de hararetle sava- şım alanına çıktılar. Birçok yerde yönetime karşı silahlı direnişe geçtiler. I.Dünya Savaşı'nın başlarında, Mirza Küçük Han önder- liğinde Güney'de başgösteren ayaklanmaya İran Kürtlerinin büyük bölümü katıldı(9). Rus ordusunun içinde bulunan gizli örgüt taraf- taları, bir kısım devrimci Kürt aydınları ile ilişki kurarak Kirman- şah'ın bir yöresinde ortak bir komite oluşturdular(10).

Bununla birlikte Kürt halkının devrimci savaşımı, I.Dünya Sava- şı sonrası dönemde ülke sınırlarını da aştı. Her yerdeki Kürt aydın- ları gelip saflara katıldılar ve Kürt sorununun ortaya konmasın- da çok yönlü çabalar gösterildi. Özellikle bu gelişmelerden son- ra, Osmanlı Devleti'nin artık sonuna yaklaştığı iyice görülmeye başladı. Süreyya Bedirhan, Kürt sorununu her bakımdan tanı- tım amacı ile Kahire'de bir cemiyet kurdu ve çalışmalara başla- dı. Savaş esnasında İngilizlere esir düşen, Mısır ve Hindistan'a sürü- len Kürt aydınlarıyla ilişkiye geçti(11). Süreyya Bedirhan ve arka- daşları, Avrupa kentlerinden birinde, Kürt siyaset adamlarının katılacakları bir kongre toplamak amacındaydılar. Burada, ülke sorunları incelenecek, yakın bir gelecekte, Yakın ve Ortadoğu'nun alabileceği olası durum değerlendirilecekti.

Görüldüğü gibi bu biçimde savaş olayları ve sorunları, egemen Türk diktatörlüğünün güttüğü politika, savaş yıllarında Kürdis- tan'da ulusal kurtuluş savaşının duraklamasına neden oldu. İşte bu yüzden Kürdistan'da hiçbir kişi ve gücün çabaları başarıya ulaş- madı. Büyük devletler arasında ortaya çıkan gelişmeler de, bu uğra-

şın önünde siyasal engeller oluşturdu. Bunların tümü, temelde Kürt halkının geri kalmışlığına, düşük gelişme düzeyine dayanan olgulardır. Bu yıllardaki Kürt ayaklanmaları, ortak bir hatta birleştirilmediği için düşman karşısında ayakta duramadı ve başarısız kaldılar. Üstelik bunlar, aynı tarihlerde ve Kürdistan'ın farklı bölgelerinde birbirlerinden habersiz olarak gerçekleştirildi. Çünkü liderleri, ilişki içinde olmak ve birlikte davranmak gerektiğine inanmış değillerdi. Bunun yanısıra önderlerden hiçbiri, başkaldırı ile ilgili belirlenmiş net bir stratejiye ve gerekli taktiklere sahip değildiler. Örneğin Şeyh Mahmud'a göre, İngilizlere karşı olmak için din farkı yeterli bir nedendi. Bir yandan mektup göndererek Rusya'dan yardım talep ediyor, öteyandan onlara karşı saldırılarda bulunuyordu.

Bütün bu eksikliklere rağmen, Kürt halkının I.Dünya Savaşı boyunca savaşıma verdiği geniş ve zorunlu önem, Osmanlı Devleti'nin temellerine yönelen ve onu yıkıma sürükleyen başlıca etkenlerden biri oldu. Kürdistan'da ulusal bilincin gelişip yükselmesinde, **"otonomi"** sloganının güçlenmesinde bu ayaklanmaların büyük katkısı olmuştur. **"Bağımsız Kürdistan"** istemi, savaş sonrası dönemde halk kitleleri üzerinde olumlu bir etki yapmıştır.

Siyasal özgürlük savaşımı, I.Savaş yıllarında artarak sürdü. Osmanlı yönetimine duyulan kin ve öfke kat kat kabardı ve ulusal duygular çok daha canlandı. Savaş yılları, bundan böyle Kürt halkının artık Osmanlılar için savaşmak istemediğini açıkça gösterdi. Kürt gençleri, gruplar halinde bulundukları askeri birliklerini terk edip çok defa silahlarıyla birlikte devrimcilerin saflarına katılıyorlardı(12). Osmanlı yönetimi, Kürtleri, dini azınlıklara ve özellikle Ermenilere karşı kullanma olanağını artık kaybettiğini anlamakta gecikmedi. Bu nedenle, kırım ve asimilasyon politikasını savaştan sonra da devam ettirdi. Kürdistan'ı elden çıkarmak için başvurdukları tek yol buydu ve dostları Almanya da bu görüşteydi. Türk yönetimi savaşın bitimine yakın, Kürtleri Türk bölgelerine sürgün etmek için yeni yasa ve fermanlar yürürlüğe koydu. Buna göre Kürtler, Türk nüfusun %5-10'unu aşmamak koşuluyla, Batı Anadolu'daki Türk köylerine zorla iskana tabi tutulacaktı. Ayrıca sürgün yerinde aşiret reislerini ve öndegelen kişileri gözetim altında tutmak ve onların kendi yakınlarıyla iliş-

kide bulunmalarına izin vermemek de karara bağlanmıştı(13). Bu yasa, savaş biterbitmez hemen uygulamaya konuldu. En başta, kendilerinden yana olmayan ve kendilerine yardım etmemiş olan aşiret reislerinden binlercesini, Batı Anadolu'nun en tenha ve en ücra köşelerine sürgün ettiler. Bu biçimde, savaş henüz iyice sona ermeden 700.000 kadar Kürt, Kürdistan'dan uzaklaştırılmış oldu. Bunların yarısından fazlası, yollarda ya açlık ve hastalıklardan ya da soğukta donarak öldüler(14). Sonuçta az sayıda insan -o da savaştan sonra- sağ olarak iskan yerine ulaşabildi. Bunlar da hastalıklarla dolu, işsizlik ve açlıkla süren çetin bir yaşama terkedildiler. Bir kısmı da bu koşullar sonucu öldü(15).

Osmanlı ordusu, savaşı bahane ederek Muş, Bitlis ve Diyarbakır yörelerinde halkın büyük bir bölümünü bölgeden çıkardı. Bunların büyük bir kısmı Musul ve Halep gibi büyük kentlerin yolunu tuttu, yaz-kış demeden çıplak arazilerde yaşamak zorunda kaldılar. Açlıkla pençeleştiler, bu yüzden ölenlerin derdine düştüler ve ölü hayvan leşleri yemek zorunda kaldılar(16).

Acı ve sıkıntılar bununla da bitmedi... Kürdistan'ın çeşitli yerlerinde binlerce insan da hastalıkların ve felaketlerin kurbanı oldu. Örneğin, yaklaşık 12.000 nüfuslu 20 adet Kürt köyünde (bunlardan biri İran Kürdistanı'nda), savaşın 6-7 aylık bir döneminde 800 kişi hastalıklardan öldü(17). Kürdistan'ın diğer parçalarına oranla savaş ateşinden kısmen uzak kalmış olan İran Kürdistanı da bu dönemde büyük sıkıntılarla karşılaştı. Sözelimi savaştan sonra Süleymaniye nüfusu, öncekinin 1/3'üne düşmüştü. Bundan da kötüsü çevredeki köylerin sayısında azalma görüldü(18). Hanekin halkının yarıdan fazlası, yine bu dönemde hastalıklardan, açlıktan, işgalcilerin baskıları ve zulmü yüzünden şehri terketmek zorunda kaldı(19). Revanduz'un durumu da bundan farklı değildi(20).

Böylece binlerce, yüzbinlerce Kürdistanlı, 1.Dünya savaşının kurbanı oldular. Tarihçi M.Emin Zeki, bu biçimde ölenlerin sayısını yarım milyon olarak saptamaktadır(21). Bu hiç de uzak bir sayı değil ve bundan daha fazla da olabilir. Çarlık dönemi arşivlerinden yararlanan Dr.Lazarev, eserinde, savaş öncesinde 20-30 kişiden oluşan bu bölgedeki her bir ailenin savaştan sonra 3-4 kişiye düştüklerini yazmaktadır(22).

Bu kayıpların yanısıra, Kürdistan'da ekonomik yaşam temel-

den çöktü. Çünkü emek gücü son derece cılız bir konuma düştü. Gençler, ya savaş meydanına gönderiliyor ya da dağlara kaçıyorlardı. Osmanlı ordusu, Kürdistan'da savaşı gerekçe yaparak, yük hayvanlarına ve tarımda gücünden yararlanan hayvanların çoğuna elkoymuştu. Bu dönemde tarımda çalışan nüfus, ihtiyaç, kadın, çocuk ve sakatlardan oluşuyordu. Bir de, bir miktar koyun çobanı geride kalmıştı. Gelirlerinin azalmış olması yüzünden köylüler, ya şehirlere ya da askeri karagahların bulundukları yerlere göç ediyor ve buralarda asker için gerekli olan bir takım eşyaları yapıp satarak, geçimlerini sağlamaya çalışıyorlardı. Savaş yılları boyunca toprak ve tarım, başıboş bırakıldı ve bu nedenle üretim büyük düşüş kaydetti. Irak Kürdistanı'nda savaştan önce %50'si ekilen topraklar artık sürülmez olmuştu. Binbir eziyetle üretilen az miktardaki tahıla ve diğer yiyecek maddelerine de Osmanlı askeri elko-yuyor, vermek istemiyenlerden de zorla alıyordu. Satındığı şeylere ya çok az bir fiyat veriyor ya da karşılığı olmayan bir **"mak-buz"** yazıyordu(23). Hayvancılık alanında da durum bundan farklı değildi. Hayvanlar, ya kayboluyor ya da Türk asker ve jandarmaları tarafından çalınıyordu. Mal ve davarlarını Musul ve Hewler (Erbil) bölgelerine götürmüş olan Türkiye Kürdistanı'ndan bazı aşiretler, bu işten bir hayır görmediler ve sonunda elleri boş olarak döndüler(24). Tarihte eşine zor rastlanan bir pahalılık almış yürümüştü. Halk, yaban otları yiyerek yaşamını sürdürmek durumuna düşmüştü. Türk askerinin bulunduğu Süleymaniye kentinde, bir küfe buğdayın fiyatı bir altına çıkmıştı. Refik Hilmi'nin anlattığı gibi:

Bir parça kuru ekmek ve bir avuç fasulye derman olmuştu. Sadece otlar vardı, o da her zaman bulunmuyordu... Ve bir de, bir zamanlar Çölemerik yöresinde yaşamış olan hayvanların satılık leşleri(25).

Dört yıl süren I.Dünya Savaşı, Kürtler ve Kürdistan için ölüm, açlık, yıkım ve sürgünden başka bir şey getirmedi. Yakın ve Orta-doğu'da başka hiç bir halk, bu dönemde Kürt, Ermeni ve Asuri halklarının gördüğü eziyet ve acıları görmedi ve bu kadar büyük bir perişanlıkla karşılaşmadı desem, bilimden uzaklaşmış olmi-

yacağımı sanırım. Hepsinden önemlisi de, ellerini Ermeni kanına bulamak için hiç bir çabadan kaçınmayan ve her fırsattan yararlanan Türk yönetiminin, işlediği cinayetlerin günahını,diri diri gömmeye çalıştığı Kürt halkına yüklemeye çalışmasıdır.

Institut kurde de Paris

5. BÖLÜM

KÜRTLER VE ERMENİ SOYKIRIMI

Ermeniler Ortadoğu'nun en eski halklarından biridir. Ülkele-ri Armenia, ya da Ermenistan, Fırat'ın çıkış yerinin yukarısından Van Gölü'ne doğru uzanır ve Kürdistan'la komşudur. Ermeniler eski yüzyıllarda bağımsız bir devlet kurmuş, kendilerine özgü ve gelişkin bir uygarlığın sahibi olmuşlar(I). Hiristiyanlık, 4.yüzyıldan itibaren Ermeniler arasında yayılmaya başladı. Ermenice, Hint-Avrupa dil grubuna giren bağımsız bir dildir.

Kürtlerin tarihi ve köken öyküsü birçok yönleriyle Ermenile-rinkiyle çıkışıyor. Ülkelerinin bağımsızlığı çok sürmedi, yenilgi-den sonra yabancıların egemenliğine girdi ve yurt toprakları Roma'nın bir parçası haline geldi. Birkaç kez de İranlıların eline geçti ve 387'de, İran Sasani Devleti ile Bizans arasında paylaşıldı. 8.yüzyılın başından itibaren de Armenia, Arap İslam Devleti'nin bir parçası oldu. 11.yüzyılın ortalarına doğru tekrar Bizans Devleti'nin eline geçti ve bu, Ermeniler için çok sıkıntılı bir dönem oldu. Moğol tehlikesi ve saldırıları, 13.yüzyılın ortalarında bu halkı çeşitli sıkıntılarla yüzyüze getirdi ve ülkeyi yıkıma sürükledi. 14. ve 18. yüzyıllar arasında Ermenistan, Osmanlı Devleti ile İran Safevi Dev-

leti arasında anlaşmazlık bölgelerinden biri haline geldi. Bu da Ermenistan'ın bir okadar gerilemesine neden oldu. Sadece Şah Abbas Safevi, onbinlerce Ermeni'yi yurtlarından çıkardı. 1639'da Enmenistan ilk defa ikiye bölündü(2): Doğusu Safevilerde, Batısı da Osmanlılarda kaldı(3). 1826-1827'de İran'ın Rusya'ya yenik düşmesi sonucu imzalanan Türkmençay antlaşması(1828) ile Doğu Ermenistan Rusya'nın egemenliğine girdi(4).

İki halk ve iki komşu ülke olarak Kürt-Ermeni ilişkilerinin tarihi İlkçağlara, Medlere uzanır. Ancak İslamiyetin ortaya çıkışı ve özellikle ondan sonra Ermenistan, tıpkı Kürdistan gibi İran ve Türkiye'nin bir parçası haline geldi ve sözkonusu ilişkiler olumlu-olumsuz devam etti.

Bazı etkenler Kürtlerle Ermenileri, ya da bu iki halkın egemen sınıflarını birbirinden uzaklaştırdı, bazıları da yakınlaştırmacı bir rol oynadı. Dinsel inanç, bunları birbirinden uzaklaştıran ya da en azından ayırıcı bir etken olmuştur. Ama bu, yakın zamanlara kadar Kürtlerle Ermeniler ve bölgedeki diğer müslüman olmayan topluluklar arasında ayrılıklara ve sorunlara neden olmadı(5).

Ayırıcı bir diğer etken de, Ermenilerin daha ileri bir toplumsal düzeyde bulunmaları olmuştur. Bu halk, kölecilik dönemini daha önce geçti, bağımsızlığın ve uygarlığın temelini daha önce attı. Feodal aşamayı Kürtlerden çok önce yaşadı. Ortaçağ'da birkaç kez bağımsız yaşama olanağına kavuştu. Gelişmiş bir edebiyat ve bağımsız bir yazıya sahipti(6). Ülkesinin bir parçası çok geri bir Asya devletinin, diğer kesimi de bir hayli gelişmiş bir Avrupa devletinin egemenliğinde yaşadı. Birkaç nedenden ötürü Ermenistan, Kürdistan'dan daha önce kapitalist pazara katıldı. Bu nedenle Ermeni toplumunda yeni ilişkiler, Kürt toplumundan önce doğdu ve büyük bir toplumsal değişime yol açtı. Ermenistan'da toprağa yerleşme daha önce tamamlanmış olduğundan, tarımın yanında ticaret ve yerli sanatlara geçilmiş ve Kürdistan'da küçük el sanatları Ermenilerin eline geçmiştir(7). Derebeyler, mülk sahipleri ve Kürt köylülerinin büyük bir bölümü, iş aletleri, ekimde gerekli ve diğer zorunlu araç-gereç için Ermeni zenaatkarlara başvurmak durumunda kalmışlar. Bununla birlikte Kürdistan kapitalist pazara katıldığı zaman para, ilişkileri yönlendiren en büyük etkenlerden biri durumuna gelmişti. Para sahibi Ermeniler, borç para veren

başlıca kaynak durumuna gelmişlerdi. Kürdistanlı derebey ve ihtiyaç sahibi kimseler, bu kaynaktan borç para alıyor ve alacaklı ile karşılaşmazsa memnun görünüyordular. Kürt zenaatkarlar da Ermeni zenaatkarların yanına koşuyor ama onlara sevecen bir gözle bakmıyordu. Bu nedenle Kürt ağalar, borçlanmak yerine çok defa çeteleri aracılığıyla Ermenilerin mal ve servetlerini talan ettiriyorlardı.

Bütün bunların yanında Ermeni ulusal kurtuluş hareketi de - daha sonra belirtceğimiz birkaç nedenden ötürü- Kürtler bakımından korku duyulur bir öge durumunda bulunuyordu.

Kürt ve Ermeni halklarını ve özellikle de bu iki toplumun halk kitlelerini birbirine yaklaştıran güçlü etkenler de vardı. En başta ve herşeyden önce her iki ulusu sömüren ve ülkelerini işgal eden güçler aynıydı. Kürtler ve Ermeniler, bir yandan Safevi şahları, diğer yandan Osmanlı sultanları tarafından baskı altında tutuluyordu. Şah Abbas binlerce Ermeni'yi topraklarından sürmüştü. Çok daha büyük sayıda Kürdü de sürgün etmişti. Osmanlı padişahları da Kürt toplumunun gelişmesine olanak veren tüm kapıları kapamıştı. Ermenistan'ın gelişmesinin önüne dikilenler yine bunlardı. Kuşkusuz bütün bu olgular, Ermenilerle Kürtlerin istemlerini birleştirici bir niteliğe sahipti. Hernekadar ilk sıralar bu gerçek, dargörüşlü hesaplar yüzünden istenen ve beklenen sonucu vermediyse de, daha sonraları bu gerçek etkisini göstermekte gecikmedi.

Kürt-Ermeni yakınlaşmasında rol oynayan bir diğer önemli etken de, iki halktan çiftçi ve köylülerin haraç ve vergi ödedikleri hazinenin aynı olması, bundan doğan acı ve sıkıntıların birlikte yaşanmasıydı. Burada yeri gelmişken, kendi dönemi bakımından tarihsel bir değer taşıyan bir belgeye değinmek isteriz. Bu, Ermeni ruhani liderlerinden birinin 13 Ekim 1912'de Katolik Ermenilerin büyük keşişine Muş'dan gönderdiği gizli bir mektuptur. Burada Kürt ve Ermeni köylülerinin nasıl haraç tutsağı yapıldıklarını anlatan bilgilere de yer verilmiş ve şöyle deniliyor:

Tüm bu keşmekeşmeliklerin yanı sıra, mültezimlerin yaptıkları zorbalıklar da köylüleri perişan ediyor. Bunlar ondabir olan aşarı(8) bahane ederek Ermeni ve Kürt köylüleri talan ediyor-

lar. Tohumu toprağa birkaç haftalığına döken çiftçiler, kendi paylarını ölçüp alıncaya kadar bac artmaya devam ediyor(9).

Son yıllarda pekçok bölgede, Ermeni ve Kürt köylülerini sömüren ağa ve derebeyler de aynı kişilerdi. Yani her iki tarafta da halk, aynı güçlerce soyuluyordu. Osmanlı saltanatı sayesinde, özellikle Abdulhamid'in uyguladığı politika yüzünden Kürt ağaların, Ermeni köylüler üzerindeki baskı ve otoriteleri daha da arttı. Haraç ve vergileri onlar topluyorlar ve bunu koydukları yer ya da kaba **kafirane** adını takmışlardı. Batı Ermenistan'da köylüler, saltanat haracını da Kürt ağalara ödüyorlardı. Keşiş ve diğer din adamları da haraç ödemeye mecbur edilmişti. Kürt ağalarının Ermeni köylüler üzerindeki baskı ve sömürüleri bununla kalmadı; **kafirane**ye birtakım derebeylik imtiyazlarını da eklediler(10). Hatta bazı kaynaklar, bazı yörelerde Ermeni kızının ilk gecesinin de ağaya ait olduğunu yazmaktadırlar(11).

Gerçekte Kürt ağa, Ermeni köylüler için farz saydığı şeylerin daha ağırlığını Kürt köylüye yapıyordu. Onun bütün bu kötülükleri yapması için yeterli koşullar vardı. Abdulhamid'den yana olan ağalar, zulüm ve zorbalık zırhını kuşanıp Ermeni topraklarını zorla gasp ederek saltanata olan manevi borçlarını ödemekten geri kalmadılar(12). Din farkı, Ermenilere uzanan ellerin artmasında etkili olmuştur. Bazı yörelerde gerçek anlamda kölelik vardı, Ermeni köylüler ağanın hesabına yazılmıştı ve köle gibi alınıp satılabilirdi. I.Savaş'tan önce ve sonraki dönemde Kürdistan ve Ermenistan'ın birçok bölgesini gezmiş, Ermenilerin ağır yaşam koşullarını ve Kürt derebeylerin derecesiz zorbalıklarını yerinde gözlemlemiş olan Akademi V. Gordlevski(13) şöyle yazmaktadır:

Ermeni, Kürdün toprağında kalıyor, bir köle gibi alınıp satılıyor. Kürt ağa için çalışmak zorundaydı ve herhangi bir yerde özgürlüğün olabileceği hiç aklına gelmiyordu. Hernekadar kölelik ve ezilme de olsa bu yaşama alışmıştı(14).

Tüm bu baskı ve sömürü, Ermeni topraklarının zaptedilmesi ve kölelik, kin ve nefretin oluşmasında açık bir rol oynadı. Yine Gordlevski şunları yazıyor:

Egemen iktidar, Kürt derebeylerine, Ermenilere sağmal inek gözüyle bakmalarını öğretmişti. Derebeyi de olsa, öte yandan Kürt ve Ermeni düşmanlığının bir idareyi maslahat olduğunu da farkındaydı.

Ve hemen eklediği gibi bu halklara karşı **böl-yönet** politikası uygulanıyordu(15).

Son dönemde yapılan en yeni bilimsel araştırmalar, Kürt-Ermeni ilişkilerini zorunlu olarak iki bakımdan ele almaktadırlar. Yani soruna, bu iki halkı karşı karşıya getiren etkenlerin incelenmesi açısından bakılıyor. Bizim konumuz, Ermeni kırımları esnasında Kürtlerin durumunu araştırmaktır. Bunu, zorunlu bir çalışma olarak görmekteyiz. Daha sonra ayrıntılarına girileceği gibi, birkaç nedenden ötürü Kürtlerin bir kesimi de bu katliamlara katılmıştır. Bu sorunun, I.Dünya Savaşı yıllarında en yüksek dereceye ulaşmış olması, büyük bir tarihsel önem taşımaktadır. Çünkü Kürtlerin bu olayla ilgisi, Avrupa'da bire bin katılarak sunulmuş, Kürtler çok kötü bir halk olarak tanıtılmıştır. Söz konusu Batı'lı yazarların büyük bir kesimi, bu olay vesilesiyle Kürtleri "**katil**", "**eşkiya**" ve "**vahşi**" olarak nitelemiş, konuyu bilimsel bir çerçevede incelemek yerine uluorta yazmayı yeğlemişler. Bu nedenle bu kitapta konuya ayrı bir önem vermeyi uygun bulduk.

II

Doğu Ermenistan, Rusya'nın egemenliğine girdikten sonra Batı Ermenistan'dan, hatta Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden daha çok gelişip ilerledi. Bunun nedeni açıktır: Bir Avrupa devletinin egemenliği altında gelişme ve ilerleme olanağı, geri bir Asya ülkesinin egemenliği altında olmasından çok daha fazlaydı. Ermenistan'ın Rusya'da kalan parçasında kültür yaşamında görülen gelişmeler toplumsal kalkınma üzerinde büyük etkiler yaptı(16). Burası, Batı Ermenistan'dan daha önce kapitalist pazara geniş bir şekilde açılma olanağına kavuştu ve toplumsal yapıda yeni sınıf ve tabakalar ortaya çıktı. Öncelikle tarım ve sanatlar bu koşullarda daha yaygın bir gelişme gösterdi. Örneğin on yıllık bir sürede

(1880-1890) bakır üretimi 5,5 kat arttı ve bunu izleyen 14 yılda bu oran 6 kat daha büyüdü. Konyak üretimi 40 yılda yaklaşık bir o kadar daha artış gösterdi. Ermenistan şaraplarının yanısıra konyak da dış pazarlarda ilgi gördü. Pamuklu dokuma alanında da büyük ilerlemeler görüldü(17). Haziran 1849'da Erivan'a hakimiyetin tanınmasından sonra, çalışma yaşamı daha bir canlandı, toplumsal yaşam düzeyi yükseldi ve Ermenilerin rolü de o oranda arttı.

Böylece din etkeninin yanısıra, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir başka etken daha ortaya çıktı ve Ermeniler her zamankinden daha fazla Rusya'ya ilgi duydular. Buna karşılık Osmanlı Devleti'ne duydukları kin ve öfke daha da kabardı. Fazla bir süre geçmeden Doğu Ermenistan, Rusya'nın bir parçası haline geldi. Bir anda 90.000 kadar Ermeni, Osmanlı sınırlarını aşarak Rusya tarafına geçti. Bu olay öncesinde ve sonrasında bir kısım Ermeni önderler, mektup ve çeşitli yollarla Rus çarlarından dostluk ve dayanışma göstermelerini talep ettiler. Osmanlı-Rus savaşlarında Ermeniler, her zaman Rus kuvvetlerinden yana bir tutum izlediler(18). 1877-1878 savaşında pekçok Ermeni, silahlarıyla birlikte Rus ordusuna katılıp Osmanlılara karşı savaştı.

Rusya bu konuda hiçbirşeyi esirgemedi, çünkü çıkarıcı gözlerini Ermenistan'ın öbür yakasına da dikmişti. Bu nedenle bu halkı yanına çekmeye çalışıyordu. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Rusya, Batı Ermenistan'ın büyük bir kesimini, Kars ve Erzurum'u işgal etmişti. Fakat 1829'da yapılan Andriyapoli Antlaşması ile bu yerleri Osmanlı Devleti'ne geri vermek zorunda kalmıştı. Çok geçmeden Rusya tekrar harekete geçti ve 1877-1879 savaşı sonunda Kars'ı ve Ermenistan'ın birkaç yöresini geri almayı başardı. Gizli Sykes-Picot antlaşmasına göre tüm Batı Ermenistan Rusya'ya verilmişti. Ermeniler Rusya'ya eğilimliydiler. Rusya'nın Ermenistan'ı elde etmek için gösterdiği çabalar, Osmanlı yönetiminin Ermenilere karşı duyduğu düşmanlığı daha da kamçılıdı. Rusya, Doğu Ermenistan'daki gelişmeye özenen Ermenileri kendisinden yana çekmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Bununla birlikte, Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin boyvermesi karşısında Osmanlıların kini ve korkusu bir o kadar daha arttı.

Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin gelişmesi için, Ermenistan'ın

her iki parçasında da yeterli koşullar vardı. 19.yüzyılın ikinci yarısında bu hareket bir hayli güçlendi ve birkaç silahlı ayaklanma ile varlığını kanıtladı. 1862'de, Zeytin yöresindeki köylüler Osmanlı zulmüne karşı ayaklandılar. 1878, 1884 yıllarında bura halkı iki kez daha başkaldırdı. 1886'da Van'lılar isyan etti. Osmanlı yönetimi diğer halklara yaptığı gibi, bu isyanları da kanla bastırdı.

Bu ayaklanmaların kolayca ezilmelerine imkan veren nedenlerden birisi, örgütlenme bakımından zayıf olmalarıydı. Yenilgiler, ileri görüşlü Ermeni aydınlarını kendilerine özgü bir örgüt kurma düşüncesine götürdü. Bu konuda, diğer halkların izledikleri savaşım yöntemlerinin de payı olmuştur. Böylece 1887'de **Hınçak** (kilise çanı) **Partisi** kuruldu. Bundan üç yıl sonra da **Daşnak** (birlik) **Partisi**'ni kurdular. Böylece Ermeni tarihinde yeni bir dönem başladı.

İsyanlar ve bir bütün olarak savaşım, ürümsüz kalmadı ve Ermeni halkının ulusal bilinci yükseldi. Bu sorun, uluslararası alanda büyük bir önem kazanmaya başladı. Büyük devletler ise, ancak bu yolla Osmanlı Devleti'nin içine kadar nüfuz edebileceklerini hesaplıyorlardı. Bu nedenlerle Ermeni sorunu, uluslararası platformlarda yerini almakta gecikmedi. Rusya-Türkiye savaşını sona erdiren San Stefano Antlaşması'nın (Şubat 1878) 14.maddesi bu soruna ayrılmıştı. Burada, Ermenistan'ın Osmanlı egemenliğinde kalan kesiminde durumun iyileştirilmesi gerektiğine karar verilmişti. Bundan hemen sonra, aynı yılın Haziran-Temmuz aylarında Berlin Kongresi(19) toplandı. Avrupa'nın büyük devletlerinden Britanya, Rusya, Almanya, Fransa ve Avusturya, Türkiye ve diğer devletlerden, Balkan halklarından temsilciler katıldılar. Ermeni kiliselerinin en büyüğü de Kongre'ye katılmak üzere Berlin'e bir temsilci gönderdi, ama kendisine Kongre'ye katılma izni verilmedi(20). Buna karşın Kongre sonunda imzalanan protokolün 61. maddesi, Ermeni Sorunuyla ilgiliydi. Buna göre Osmanlı Devleti'nin, Ermenistan'da bir takım toplumsal yenilikler yapması, Ermenilere kendi işlerini yönetme yetkisinin tanınması, onlarla müslümanlar arasında fark gözetilmemesi karar altına alındı. Berlin Protokolü 1912'ye kadar yürürlükte kaldığı halde bu madde uygulamaya konulmadı. San Stefano ve Berlin'den sonra da Ermeni sorunu birkaç kez büyük devletlerin gündeminde yer aldı. Ancak

bunu, sadece Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmanın bir aracı olarak kullandılar. Ermenilerin bizzat kendileri de, büyük devletlerin bu umarcı politikalarına karşı çıkarak çok yönlü ilişkiler geliştirmekte yarar gördüler.

Doğu Ermenistan'ın elden çıkmasından sonra, Batı Ermenistan'ın da kopacağı korkusu, Osmanlı yönetimini daha da rahatsız etmeye başladı. Osmanlı hegemonyası altındaki diğer **''gavurlar''**ın kendi savaşmaları ve büyük devletlerin yardımları sonucu, ardarda gerici Osmanlı Devleti'nden kopmalarından sonra da akillanan olmadı ve Osmanlı yönetimi gerçekten de ders almaya hazır değildi. Ermeniler'in toplumsal yaşamlarını iyileştirecekleri, ulusal ve dinsel baskılara sonverecekleri yerde, şiddet politikasını arttırarak sürdürmeyi yeğlediler. Bu, Abdülhamid döneminde (1876-1909) daha belirgin bir biçim kazandı. Sultan, Emnileri yoketme hayalini kafasına koymuştı. Bu nedenle panislamizmi, başlıca devlet politikası haline getirerek çevresindeki kişi ve kurumlara benimsetti. Abdülhamid, bu ve benzeri nedenlerle Rusya ile sınır Ermeni bölgelerinde yalnız müslümanlar olsun istiyordu(21).

Çok geçmeden Sultan Abdülhamid Ermeni kırımını başlattı. İlk hunharca katliam Ağustos 1894'de Sason yöresinde yapıldı. Asker, jandarma ve bir grup çete aniden harekete geçerek büyük-küçük, kadın-erkek demeden öldürmeye başladılar. Kısa sürede 40 köy yerlebir edildi, yaklaşık 10.000 kişi öldürüldü(22). Bundan bir yıl sonra bir yenisi daha yapıldı, ancak bu kez genel bir kıyımdı. Eylül 1895'de Sultan'ın adamları, İstanbul'da Ermenileri katlettiler ve sağ kalanları da zindanlara doldurdular(23). Bu kez katliam batı Ermenistan kentlerine, Ermenilerin de yaşamakta oldukları Erzurum, Maraş, Diyarbakır, Van vb. kentlere sıçratıldı. Konunun sınırlarını kavratmak ve bu yüzkarası vahşeti gözler önüne sermek için bazı örnekler vermekte yarar görmekteyiz.

İstanbul merkezinde sadece iki günlük bir sürede 5.500'e yakın Ermeni öldürüldü(24). Diğer bir kısım **''gavurlar''** da bu baha-neyle ortadan kaldırıldılar. Fransa'nın **''Sarı Kitab''**ında bahsedildiği gibi, Diyarbakır'da katliam üçgün sürdü (1 Kasım 1895'den itibaren). Burada **''selavat getir!''** denilerek üç günde öldürülenlerin sayısı 3.000 kadardı ve 119 Ermeni köyü yıkıldı. Yalnız kent

merkezinde işgal edilen kız sayısı 50'yi buldu, dışında ise bu sayı fazlasıyla aşıldı. Saldırganlar, bu üç günden birisini Ermeni dükkan ve pazarlarını yağmaya ayırdılar. Canlarının istediği biçimde insan kestiler ve talan yaptılar. **"Sarı Kitap"**'da, Ermenilerin bu olaydaki maddi kayıpları iki milyon lira olarak hesaplanmıştır. Söz konusu kaynakta, Sivas katliamına da yer veriliyor. Bu kentte 12 Kasım'da öldürülen insan sayısı 1.000'e ulaşmış, 200-300 kadarı damlardan atılarak öldürülmüştür. Olayı gören birinden aktarıldığına göre çoğu taş, sopa, demir, hançer vb. araçlarla katledilmiştir. Öyle anlaşıyor ki katiller mermilerine kıymamışlar. Bu tür öldürme, yakma-yıkma vahşeti diğer yerlerde de uygulanmıştır. Ve bu gibi uygulamalar ertesi yılda da sürdürüldü. Rusya'nın İstanbul Sefiri, hükümetinin verdiği görev üzerine hazırladığı raporda, öldürülen çocuk sayısının 50.000'e ulaştığı belirtiliyor(25). Tarihte bir örneğine ender rastlanabilen bu olay, Ermeni halkını Osmanlı yönetiminden ve özellikle Sultan Abdülhamid'den son kez ve tümüyle uzaklaştırdı. Ermeni yurtseverler, Abdülhamid'den hoşnut olmayan tüm siyasal grupları desteklemeye başladılar ve en çok da Jöntürklerle dayanışma içine girdiler. Jöntürkler, **"özgürlük"**, **"eşitlik"**, **"adalet"** sloganları atıyor ve liderleri kardeşlikten demvuruyorlardı(26). Hatta bir defasında o liderler, Abdülhamid'in hafiyelerinden kaçmış ve Ermeniler arasında barınmışlardı. Ermeni halkı, Osmanlı Devleti'ndeki diğer halklar gibi Jöntürk devrimine katıldı ve başarıya ulaşması için bütün gücüyle çalıştı. Ama çok geçmeden yeni yönetimin gerçek yüzü açığa çıktı ve Ermeniler yine ilk kurban oldular. İktidara gelişleri üzerinden henüz bir yıl geçmeden Abdülhamid'in politikasını benimseyerek Nisan 1909'da, Adana merkezinde çok daha kötü bir katliam yaptılar. Bu kırım 30.000 savunmasız Ermeni'nin ölümü ile sonuçlandı.

Jöntürkler, **"adalet"** şiarını canlı tutmak görüntüsü altında bir cezalandırma operasyonuna giriştiler. Ve bu bahaneyle tutuklamalar yaptılar. Bunun sonuçları şöyle oldu: Adana'da 15 kişiyi tutuklayıp idam ettiler, fakat bunların 6'sı Ermeni'ydi. 9 kişi mahkemeye verildi, ama bunların biri müslümandı, 8'i ise Ermeni... Bunlardan müslüman olanına altı ay, Ermenilere de 5 yıldan 10 yıla ağır hapis cezaları verildi. Bu olayla ilgili 362 kişi daha tutuk-

landı, bunların da 213'ü "gavur"du(27).

Bu olay, yeni iktidarın henüz yeni işe başlamışken Osmanlı İmparatorluğu halklarına karşı taşıdığı kötü niyetin bir göstergesi olmuştur. Ama bunun ilk uygulaması, bazı nedenlerden ötürü sadece Ermenilere yönelmişti. Bunlar da Osmanlı boyunduruğu altında bulunan diğer halklar gibi, I.Dünya Savaşı'nın başlamış olmasını, ulusal kurtuluşları açısından bir fırsat olarak gördüler. Kahramanca, ama yanık bir yürekle, intikam almak için savaşıma koyuldular. Ermenistan'ın çeşitli bölgelerinde ateşli gençler saflara katıldı. Çoğu silah kuşanıp Kafkas Cephesi'nde, Türkiye ve İran'da Rus kuvvetlerinin yanında yerlerini aldılar. Kuşkusuz bu Türk kuvvetlerinin yenilgisinde etkin bir rol oynadı. Ordu komutanı Enver Paşa ve arkadaşı Talat Paşa, bu yenilgilerin başsuçlusu sayıldılar. Bu dönemde Osmanlılara karşı hiç kimse, Ermeniler kadar istekle savaşmamıştır. Bu biçimde, Ermeni kırımları sürecinde yeni, son derece korku dolu ve karanlık bir dönem başladı. 1915 baharında yeni bir kırım başlatıldı ve bir yıl sürdü. O sıra Türkiye'de bulunmuş olan Faiz Elğiseyn şöyle anlatıyor:

...O sıra Sivas'a bağlı olan Merzifon kazasında bulunan Dr. Aziz Bey'in bana anlattığına göre, Doktor, öldürülmek üzere bir Ermeni kafilesinin getirildiğini duyuyor ve kaymakama giderek olayı izlemek için izin istiyor ve gözlemlerini şöyle anlattı: 'Saltanat, gündeliği birer Osmanlı lirasına kasaplar tutmuştu. Dört kasap gördüm ve herbirinin elinde uzun saplı birer balta vardı. Ermeniler, kapıda onar onar gruplara ayrılarak, birer birer kapıdan içeri sokuluyor. Kasap, Ermeniye "boynunu uzat!" diyor ve o uzatıyor, tıpkı bir koyun gibi kesiliyordu...(28).

Bir gazeteci yazar, 1915'in Eylül başlarında Van'da yapılan katliamı anlatır. Burayı işgale gelen Rus birlikleri, güneş altında kokuşmuş olan insan cesetleri yüzünden kent merkezine giremiyorlar ve askeri komutanları karşılaştığı manzarayı telegrafında şu sözlerle anlatır:

Van kenti yerlebir edilmiş, iyi binalar yakılmış, diğerleri yık-

tırılmış. Meydanlar ve avlular Ermenilerin ve hayvanların cesetleriyle dolu. Eşyalar da talan edilip götürülmüş(29).

Bitlis’de yaşayan 18.000 Ermeniden, sadece 300-400 çocuk ve kadın kurtulabilmişti. Erzurum’da 25.000 kişiden, sadece 200 kadarı sağ kalmıştı. Muş merkezinde 25.000, çevresindeki 300 adet köyde de binlerce Ermeni yaşarken, kırımdan sonra bir tek Ermeniye rastlamak olanaksız olmuştu. Birçok yerlerde ölmekten kurtulabilen kadınlar ve çocuklar, müslüman olmak zorunda bırakılmışlardı. Öyle ki yoksul aileler bile, ”Allah gönderdi” deyip 3-4 Ermeni kızı birden hizmetçi tutmuşlardı(30).

Akademi V. Tarle, dikkatli bir araştırma ve incelemeden sonra yaptığı asgari bir hesapla Ermeni kayıplarını şöyle sıralıyor: 187.000 kişi Kafkaslara ve daha içerilere kaçtı. 4.200’ü Mısır’a sığındı(31). 250.000 kişi zorla müslüman edildi. 1.000.000 kadarı da öldürüldü(32). Bu sayılar asgari bir hesapla bulunmuştur, oysa diğer kaynaklar daha büyük rakamlar vermektedirler. Prof. Nersisyan’a’nın yüzlerce önemli belge ve dökümanlara dayanarak yazdığı eserde, bu durum şöyle dile getiriliyor: *Abdülhamid döneminde 350.000, Jöntürkler döneminde ise 1.500.000 Ermeni öldürüldü. Kafkaslar’a ve Arap ülkelerine geçenlerin sayısı 800.000’dir(33)*. Herne kadar olursa olsun, Ermenilerin başına getirilen bu bela ve tarihte uğratıldıkları kayıplar, insanlık tarihinde kapkara bir sayfa oluşturmıştır.

Ne yazık ki bilerek ya da bilmiyerek, kasıtlı ya da kasıtsız, bazı Kürtler de bu kırımlara katıldılar. Bu durumu değerlendirip araştırmak amacıyla önce, katıldıklarını gösteren birkaç örnekle işe başlamak isteriz.

Urfa’da yapılan ilk kırımı, bir derviş şeyhi olan Molla Sait Ahmet, verdiği bir fetva ile 28 Aralık 1895’de başlattı. Molla Sait, bir Ermeniye halkın gözleri önünde yere yatırıp satırla kafasını bedeninden ayırarak işe girişti(34). Bu imam, katliamdan birkaç gün önce, şehrin bazı öndegelenlerini toplamış, onları bu yönde oluşturmuş ve *Sultan’ın saltanatı için ser esirgemeyiz*, buyurmuştu.

Van’da yapılan ilk katliamda, Abdülhamid ve Abdülgaffar adlarında iki kardeş birlikte 200 kişiyi öldürdüler. Böyle ”kardeş”lerden Harput’da da bir haylisi vardı ve iki kardeş burada, bir gün-

de 300'den fazla Ermeni'yi katletmişlerdi(35).

Bir Kürt ağa, bir Ermeni kafilesini jandarmalardan satın almış ve bütün herşeylerine elkoyduktan sonra onları öldürmüş. Sonra, lira ve altınları yutmuş olabilirler düşüncesiyle karınlarını yarak yoklamıştır. Bu yüzden asker ve jandarmalar birhayli servet edindiler. Altınları olupta rüşvet veren ve bu yolla kurtulanlar ise, bir yerine, birkaç kez ölerек dünyayı seyre devam ettiler(36).

Gordlevski bu konuda şunları yazıyor:

1916 yazında, Kürtlerin, Ermenileri gruplar halinde Bitlis'e doğru yola nasıl çıkardıklarına gözlerimle tanık oldum. Bunu, Sığınma Komitesinin(37), kendilerine vereceği paranın hatırı için yaptıkları belliydi. Oysa Kürtler, Ermenileri, Türkten esir-gemişlerdi ama bir köle gibi de Bitlis pazarına sürüyorlardı. San-ki, zaten ödleri patlamış olan bu kimselerde irade de kalmasın ya da Kürtler olmadan Bitlis yolunu çıkaramıyacaklarını anla-sınlar isteniyordu. Dağların öte yüzünde karşılaştıkları mua-mele her hallerinden ve gözlerinden okunuyordu(38).

III

Ermeni kırımlarından kısaca bahsettik ve bazı Kürtlerin de bun-da yeraldıklarını gösteren örnekler sunduk. Ancak, daha ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç var. Bu yapılmadan sorunu çeşitli boyu-tlarıyla kavramak, katılmaya yolaçan itici etkenleri belirlemek mümkün olmaz. Bu konu tarihsel bakımdan büyük önem taşır. Çünkü egemen güçler, -öncelikle Abdülhamid döneminde- bu vah-şetin bütün vebalini Kürtlere yüklemek, bu olayı geriliğin, kör din-sel inançların bir yansıması olarak göstermek istediler. İşte bu yüz-den sorunu çok daha büyük bir özenle incelemek zorunludur.

Daha başta, geriliğin ve kör inançların, Kürtlerin bir bölümü-nün bu katliama katılmaya, "kafir" kanıyla ellerini "yeşile" boya-maya ittiğini belirtmiştik. Kimi Kürtler selavat getirerek Ermeni-lerin başını kestiler. Bu noktada ister istemez akla şu soru geli-yor: Gerek Türk, gerek Kürtler ve bölgedeki diğer uluslar, bu

katliamların öncesindeki dönemlerde çok daha geri bir durumda bulunuyorlardı ve dinsel inançları da oldukça katıydı; buna karşın ne Kürtlerle Ermeniler, ne de Kürtlerle Asuriler arasında değil bu türden katliamlar, huzursuzluklara yolaçacak nitelikte problemler bile görülmemişti(39). Niçin? Birçok yabancı yazar geçmişte Kürtlerle Kurdistan'daki müslüman olmayan topluluklar arasında süregelen iyi ilişkilere dikkati çekmiş ve bunu Ortadoğu'da en olumlu bir örnek olarak nitelemiştir. K.Mason, Londra'daki bir coğrafya cemiyetinde Kurdistan'la ilgili olarak yaptığı bir konuşmada bu konuda şöyle diyor:

Çoğumuzda çarpık bir düşünce var, güya Ermeni kırımlarının suçlusu Kürtlerdir. Oysa müslüman olmayanların büyük bir bölümü savaştan önce, (yani I.Dünya Savaşı-yaz.) Kurdistan'da çok mutlu bir yaşam sürdürüyorlardı(40).

Milletler Cemiyeti, Musul sorununu incelerken de bu duruma özel olarak işaret etti. Bunun yanı sıra V.Gordlevski, *din farkı, müslüman Kürtler ile "gavur" Ermeniler arasında hiçbir olumsuz rol oynamadı*, demektedir, Ermenilerin camilere ve Kürtlerin de kiliselere ne kadar rahatlıkla girip çıktıklarını belirtmektedir(41).

Gerçek odur ki etkili bir el, karanlık bir gölge, Kürtlerin dinsel inançlarını kullanarak onları Ermenilerin üzerine sürmüştür. Gerçeğin böyle olduğunu kanıtlayan çok sayıda belge vardır. Birçok yörede Padişah'ın emri ile müftü, imam ve din görevlileri halkın dinsel duygularını körükleyerek "kafirleri" öldürmeleri için tahriklerde bulundular. İlk kırımda Palu Müftüsü, halkın talan yapmak yerine, daha çok Ermeniye öldürmeye önem vermesi gerektiğini söyledi. Erzurum şehir yöneticileri de açık çağrı yaptılar: *Gavurları öldürün, hiç kimseden korkmayın. Yaşamak müslümanların hakkıdır, gavurlara ölüm!.* Sivas'da, Urfa'da derviş ve molların sloganları bunlardı. Arapkir'de, Ermenileri öldürmek *Muhammed'in ümmeti için görevdir*, propagandaları ile halkı galeyana getirdiler. Bu yolla, birçok insanı şartlandırıp kiliseye gidenlerin üstüne saldırttılar(42).

Zihni çelinen birçok Kürt, Ermenilerin katlini "gaza" olarak görüyor ve bu nedenle selavat getireninden elini geri çekiyordu.

Bu biçimde ve önceden hazırlanmış bir plana göre cahil bazı Kürtlerin, beyinleri yıkanmış ve zorla Ermenilerin karşısına çıkarılmışlardır. Açıktır ki bunun sorumluluğu, onları bu eylemlere itenlere aittir.

Katliamlara katılanların büyük bir bölümünün Hamidiye Alayları'na mensup oluklarını da gözönünde tutmak gerekir. Bu askeri kuvvet, Kürtleri bu işe hazırlamak amacıyla oluşturulmuştu ve daha ilk günden bu doğrultuda çalışmalar yapıyordu. Örneğin Diyarbakır'da yapılan ilk katliamı, kent dışından getirilmiş olan bu birlikler gerçekleştirdi. İkinci kırimda, Erzurum'da, yöneticiler Hamidiye birliklerine açıkça görev verdiler(43). Hamidiye Alayları, ordu ve jandarma gibi miri, yani saltanata bağlı bir kurumdur. Bu nedenle, buna bakılarak Kürt halkının da kırimlara katıldığı sonucu çıkarılmamalıdır. Birkısım derebey, ağa ve Hamidiye komutanları, keselerini doldurmak, yeni mal ve topraklar elde etmek için Ermeni katliamını, kendileri bakımından fırsat bildiler. Örneğin Palu'da, Sekrat köyü beyi İbrahim, serbest bırakılan birçok Ermeniye himayesine aldı, onların mal ve servetlerine elkoydu ve herşeylerini gaspettikten sonra da kapı dışarı etti. Daha başka yörelerde de ağalar aynı yöntemi uyguladılar. Derebeylerin isteği, Ermenilerin topraklarına elkoymaktı ve herkesi bu yönde teşvik ettiler.

Burada sözü çok önemli bir konuya, Osmanlı Devleti koşullarında her iki halkın ulusal kurtuluş hareketlerinin ilişkilerine getirmek isteriz. Ne yazık ki bir takım etkenler ve hatalar, kısa görüşlü bir takım kişilerin varlığı ve egemen güçlerin işe çomak sokmaları sonucu, komşu iki halkı ortak düşmana karşı birlikte harekete geçirme çabalarını ikinci kez de boşa çıkardı.

Bu bölümün bir yerinde, Ermeni ulusal kurtuluş hareketinin ortaya çıkışına, Hınçak ve Daşnak partilerinin kuruluşuna kısaca değinmiştik. Hınçak, bir gurup öğrenci Ermeni tarafından Cenevre'de kuruldu ve kendi adıyla bir yayın organı çıkarmaya başladı. Bu, Ermeni küçük burjuvazisinin siyasal partisiydi. Ermenistan'ın özgürlüğü ve birliği, silahlı savaşım yoluyla bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulması, başlıca istekleriydi. Ünlü Daşnak da, Ermeni burjuvazisinin siyasal partisiydi. Ermenileri, Osmanlı zulmünden kurtarmak, silahlı savaşım ve büyük Avru-

pa devletlerinin yardımlarıyla Osmanlı sınırları içinde özerk bir Ermenistan oluşturmak istiyordu.

Gerek kendisini marksist gösteren Hınçak, gerekse Daşnak, bölgedeki komşularla ve öncelikle de Kürtler-Ermeniler arasında doğru ve ortak çıkarlara uygun ilişkiler geliştirip savaşımı birleştirmeyi başaramadılar. M.S.Lazarev bu konuda şunları söyler:

Bu günlerde (Ermeni kırımı -yaz.) Daşnak, Ermeni halkına kötü bir hizmet sundu. Zamansız bir ayaklanma için hazırlıklar yaptı. Bunu başarmak için de, bütün Kürtlere ve bütün Türklere karşı Ermeni kinini körükledi(44).

Hınçak ve Daşnak partilerinin kuruluşundan önce ve sonra da Ermeni aydınları, siyaset adamları, bu partilerin kendileri "**Büyük Ermenistan**", ya "**otonomi**" ya da "**Bağımsız Ermenistan**" amacı güttüler. Hedefleri, eskidenberi halkın çoğunluğunun Ermeni olduğu bölgeleri ya da eskiden Ermenistan ama şimdi başka halkların yaşamakta oldukları yerleri kurtarmak oldu. Örneğin Diyarbakır ve çevresi, bunlara göre Ermenistan'ın bir parçasıydı. Bu ve benzeri düşünceler, Ermeni savaşımı günlerinde çıkan yayınlarda, edebi türde yazılarda katı bir anlayışla ve göze batacak bir biçimde işleniyordu(45).

Kuşkusuz bu durum Kürtlerin yüreğine korku saldı. Çünkü büyük devletler din ortaklığı nedeniyle her ne pahasına olursa olsun Ermenileri, Osmanlı boyunduruğundan kurtarmak istiyorlardı. Bunu bir diğer kalıba sokarsak, Kürt aydınları, vatan topraklarının küçülmesinden; köylü, topraklarını kaybedeceğinden; Kürt bey ve ağaları da otoritelerinin elden çıkacağından korkuyorlardı. Bu durum, aydın ve ileri görüşlü bir Kürt şairi olan Hacı Kadir Koyi'yi derinden etkilemiş ve şöyle sesleniyor:

*Cizre ve Botan, yani Kürtlerin yurdunu
Yapacaklar Ermenistan, yüz kere yazık.*

*(Xakî Cizîr û Botan, yanî wilatî kurdan
Sed heyf û sed mixabin deyken be Ermenîstan)(46).*

Bu tür sloganlar, yürütülen savaşım anlayışı, izlenen etkili strateji ve taktikler Hacı'yi öylesine etkilemiş olacak ki şöyle söylüyor:

*Hiç gayret kalmadı, yüz kere Kur'an'a ahd olsun
Hele kurulsun Ermenistan, Kürtlerden tek kişi kalmaz*

*(Hiç xîretek nemawa sed car qesem be Quran
Peydabê Ermenîstan, namêne yek le Kurdan)(47).*

Belirtildiği gibi Avrupa devletlerinin Ermeni sorununa gösterdikleri ilgi, Kürtlerin gözünü daha çok korkutmuştur. Gerçi bu ilgi, o devletlerin özel çıkarları yönünde gelişti, ama yalnız Osmanlı yönetiminde değil, Kürtler arasında da derin endişelere yolaçtı. Halk arasında, güya Rusya, Britanya ve Fransa'nın elbirliği ile bir Ermeni devletinin kurdurulacağı ve Kürtlerin de bu devletin egemenliği altına sokulacağı anlatılıyordu. Gerçekte de Ermenilerin büyük kesimi, özellikle Daşnak taraftarları, böyle bir niyete sahiptiler. Anlaşılan, Osmanlıların ulusal baskı ve zorbalığı altında yaşamak Kürtlerin daha çok hoşuna gidiyordu! Ermeni aydınları, politikacıları, siyasal grup ve partileri, sık sık büyük devletlere başvuruyor ve bu devletler de, çıkarları gerektirdiği için gürültü koparmakta gecikmiyorlardı. Bu, bir ölçüde Kürtlerin ürkmelerine yolaçtı ve çünkü Kürtler, Ermenilerle olan ilişkilerinden ötürü bazı zararlar da görmüşlerdi. Örneğin, ilk Ermeni kırımından önce sözkonusu devletlerin temsilcileri, Ermenilerin yaşayışları ile ilgili bir takım sorunlar konusunda Osmanlı yönetimi ile görüşmeler yaptılar. Bunlar, sonunda Padişaha, Ermeniler ve Ermenistan konusunda bazı yeni önlemler aldirttilar. Bunların çoğu Kürdistan ve Kürtleri etkiler nitelikteydi. Örneğin, Kürt göçebe aşiretlerinin silah taşımalarının, Hamidiye Alayları'nın iznine bağlanması(48) ve bundan böyle yargılamanın saltanat mahkemeleri tarafından yapılması, bunlardan birkaçıdır(49). Bu tür konular ve yapılan uygulamalar halk arasında kısa zamanda yayıldı. Esasen alınan önlemlerin çoğu, gerçekleştirilmedi ama yüreklere korku düşürdü. Gerçekte göçebelerin geliş-gidişleri, bir ölüm-kalım sorunuuydu. Hacı Kadir Koyi, bu sorunu da şöyle dile getiriyor:

*Böyle tutuldu yolu Caf ve Bilbas elinin
Yaylalara çıkmak yasak artık ölürsünüz sıcaktan*

*(Wa rêgatan debesrê êlati Caf û Bilbas
Ger mirdûn le german memnûe biçine kwêstan)(50).*

Osmanlıların dargörüşlü politikası, Ermenileri Batı'lı devletlere daha çok bağlanmaya itti. Gordlevski, I.Savaş'ın başlangıcından önce ve kırimlardan sonraki kısa bir dönem için, bunu şu sözlerle dile getirir:

Jöntürklerin zorbalık politikası çok geçmeden umutsuzluğa dönüştü. Öyleki, artık bir dış müdahalenin beklentisi içindeydiler. 1913'de, birara Küçük-Asya bölgelerinde geziyordum. Halk, bu Rusyalı gezginciye, aralarında inceleme yapmaya gelmiş bir temsilci gözüyle bakıyordu(51).

Bu nedenle, Ermenilerin kendisine iyi niyetle baktıklarını ve birçok yeri dolaşmasına yardımcı olduklarını anlatıyor.

Osmanlı yönetiminin, Kürtler arasında korku yayan ve Ermeni-Kürt ilişkilerini bozmayı amaçlayan güçlü elleri vardı. Her iki halk arasındaki çelişkileri körükleyip kızıştırdılar ve mümkün olan her boşluktan bir rüzgar gibi girdiler. Çünkü bu halkların yakınlaşmasından derin bir korku duyuluyordu. Bu gerçeğin farkında olan ileri görüşlü Ermeni ve Kürtler, sayıca az olmalarına rağmen, iki halkın dayanışmasının gerekliliğini takdir ettiler. 1880'deki Kürt ayaklanmasının lideri Şeyh Ubeydullah Nehri'ye, Osmanlı yöneticileri, Urmiye yöresindeki Ermenileri öldürmesi için istekte bulundular. Ama O, buna aldırış etmedi(52). E.Astarcıyan da, Daşnak liderinin geçen yüzyılın doksanlı yıllarında, Kürtleri ve Ermenileri birlikte harekete geçirmek amacıyla Abdurrahman Bedirhan'la Cenevre'de bir görüşme yaptıklarını; A.Bedirhan'ın Arap harfleriyle yazdığı Kürtçe bir makalenin Daşnak'ın yayın organı olan **Troşnak** (bayrak)'da yayınlandığını yazıyor(53). Daha sonra değinileceği gibi, sonraları da bu yönde çeşitli çabalarla karşılaşılıyor.

Osmanlılar, aktif bir biçimde devreye girerek bu halklar arasındaki anlaşmazlıkları ve ayrılıkları derinleştirip kullandılar.

Ermeni halkının meşru savaşımının, Kürt halkını da etkileyip ayağa kaldıracığından endişe duydular ve bu tarihsel bir gerçektir. Hacı Kadir Koyi, daha önce şiirlerinde dile getirdiği o korkuya rağmen, önemli bir gerçeği görmüş ve şöyle yazmıştır:

*Hem haklarıdır, çünkü Ermeniler birbirine tutkunlar
Bizim gibi birbirleriyle dalaşan aslanlar değildir*

*(Hem heqyane Ermen xîretkeşin yek û du
Wek ême nîn le gel yek dawa bikeyn be şêran)(54).*

Ermenilere özenme, onları örnek alma az ya da çok gündem-deydi. Bu yüzden de Osmanlılar, Ermeni adını ve meşru ulusal hareketini, Kürtlerin gözünde küçük düşürmek ve ona karaçal-mak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar(55). Bu yoldan bir taş-la iki kuş vurmaya çabaladılar. Bir yandan Ermenileri vuracak, öte yandan da Kürt kurtuluş hareketini yanlış yöne iterek zayıf düşürecek. Bu konuyu aydınlatan önemli bir belge de var. Rus-ya'nın Erzurum Genel Konsolosu Adamov, Ermenilerle ilgili ola-rak İstanbul'daki Rusya elçisine gönderdiği gizli mektupta, önde gelen bir Ermeninin dilinden Kürt-Ermeni ilişkilerini şu sözlerle anlatır:

Patriyark'ı, çay bahanesiyle yanıma çağırdım ve sözü Kürt-Ermeni ilişkilerine getirmek için bahane aradım. Saygıdeğer düşünceleri şöyle: Eğer Kürt kabileleri arasında ve özellikle de Bitlis Vilayeti'nde, Ermeni düşmanı olarak bildiğimiz bazıları olmasa, diğerleri, Ermenilere yoldaşları gözüyle bakıyor ve elele tutuşmaya hazırdırlar. Bu iki halk arasındaki dostluğu kuşku ile izleyen ve bu nedenle bunları karşı karşıya getirmek için çaba gösteren Türk Hükümeti, şimdi Kürtler arasında boyveren ulu-sal hareketin sivri ucunu Ermenilere çevirtmek için yoğun çalış-malar yapıyor(56).

Görüldüğü gibi, gerek Ermeni ve gerekse Kürt ulusal dargörüş-lülüğü, büyük devletlerin işe karışmaları, padişahlığın Kürtleri yan-lış yola sokma çaba ve uğraşısı, Kürt halkının bir kesimini Erme-

nilerin karşısına dikti. Kuşkusuz bunun suçu ayrılık tohumları ekenlere aittir. Ermeni kırımlarında Kürtlerin rolünü derinliğine araştıran bütün inceleme ve değerlendirmeler, bu tarihsel gerçekleri gözönünde bulundurmak zorundadır.

IV

Kuşkusuz Ermeni kırımları, sadece bir kısım Kürtlerin işe karışmaları ile gerçekleşen bir olay değildir. Ve sorun bundan çok daha derin bir mahiyete sahiptir. Bu, her bakımdan işleri organize eden bir yapının eseridir. Osmanlı yönetimi, Ermeni sorununu çözümlenecek güçten yoksundu, ama aynı zamanda Ermenistan'ı kaybetmekten de tıpkı Balkanlar konusunda görüldüğü gibi derin bir korku duyuyordu. Bu durum O'nu, bazı Kürtleri de yanına alarak gerçekleştirebileceği Ermeni katliamlarını planlamaya itmiştir. Sultan Abdulhamid ve adamları, işledikleri bu cinayetin suçunu Kürtlere yüklemek için daha ilk günden çaba gösterdiler. Oysa, bizzat Padişah'ın baş suçlu olduğunu gösteren birçok tarihsel belge var. Birçok yerde katliamı, saltanatın askeri ve jandarması başlatmış ve sürdürmüştür. Örneğin Ermenileri ortadan kaldırmak amacıyla Urfa'da 3.000, Arapkir'de 1.600 asker ve jandarma görevlendirildi(57).

I.Dünya Savaşı sırasında bu gerçek, çok daha açık bir biçimde ortaya çıktı. O dönemde işe karışan bütün taraflar artık iyice açığa çıktıkları için Osmanlı yönetimi, artık Avrupa kamuoyunun durumunu gözönünde tutmadı ve amacına ulaşmak için hertürlü pervasızlığı açıkça yaptı. Avrupa yönetimlerinden bazıları, Sultan'ın suçunu gizlemeye çalışırken çoğu da, O'nun bu tutumunu gururla izlediklerini saklama gereğini bile duymadılar(58).

Bütün bunlara rağmen, padişahlığın bu katliamlardaki suçunu ve sorumluluğunu sergileyen gizli-açık bir yığın belge gösterilebilir. Konunun daha iyi kavranmasını sağlamak amacıyla, bunlardan birkaçını buraya aktarmakta yarar görüyoruz.

Dönemin İçişleri Bakanı Talat Paşa, Halep yöneticisine gönderdiği gizli telgrafında hiç sakınmadan şöyle diyor:

Türkiye’de yaşamakta olan Ermenilerin ortadan kaldırılması konusundaki Cemiyet kararı, daha önce size bildirilmişti. Bu karara aykırı bir tutum içinde bulunanların (yani yöneticilerin-yaz.), görevlerinin başında tutulmamaları gerekir. Atacağınız adımlar, Ermenilerin sonunu getirici bir nitelikte, kesin ve keskin olmalıdır. Hiçbir şekilde yaşa, kadın ya da erkeğe ve vicdana bakmayın(59).

Talat Paşa, amacının ne olduğunu iyi bilmekte, ona göre buyurup yaptırmaktadır. O’nun Halep yöneticisine gönderdiği bir diğer telgraf da, şöyle:

Bilinen millete karşı (açıktır ki Ermeniler kastediliyor-yaz.) talan ve şiddete başvurdukları gerekçesi ile bazı görevlilerin, askeri mahkemeye verildiklerini öğrenmiş bulunuyoruz. Ancak bu bir gösteriş de olsa, görevlilerin işten soğumalarına neden olacaktır. Bu yüzden, bu tür mahkeme uygulamalarına meydan verilmemesini emrediyorum(60).

Bu konu ile ilgili bir başka telgraf da şöyledir:

Kendi özel işinizin yürütümünde, o kimselerin (sözkonusu olan Ermenilerdir-yaz.) şikayetlerine kulak vermeniz halinde, sadece yabancı memleketlere gönderilmeleri gecikmiş olmayacak, bundan daha da önemlisi hiç de uzak olmayan bir gelecekte, zincirleme büyük siyasal güçlüklerin oluşmasına fırsat verilmiş olmasıdır. Bunun ışığında, görevlilere zorunlu ve kesin emri vermelisiniz (61).

Jöntürklerin önde gelenlerinden biri olan Mevlanzade Refet, 1929’da Türkçe olarak yayınlanan birkısım notlarında bu konuya da yer verir; Jöntürk yöneticilerinin özel bir araştırma sonucunda yaptıkları bir toplantıda Ermenileri yoketme kararı aldıklarını anlatır.

1.Dünya Savaşı döneminde Ermeni sorununu, bu açıdan değerlendirmek gerekir. Saltanatın niyeti ve fermanı ortadadır, asker ve yöneticiler bunun ”gereğini” yerine getirdiler. Top ve benzeri

ağır askeri araçlar olmadan, bu kadar büyük bir kitleyi öldürmek kolay değildi. Örneğin 1915 Temmuz başlarında, ağır silahlarla donatılmış 20.000 kişilik bir askeri kuvvet, 11 adet topla birlikte İstanbul'dan Muş'a gitmek üzere yola çıkarıldı. Aynı ayın 1'inde o toplar, Muş şehir merkezindeki Ermeni mahallelerini dövdüler(62). Muş Mutasarrıfı'nın yanısıra, birçok yönetici bu katliamda açıkça yer aldı ve yönetti(63). Yine soruna dikkatle eğilindiği zaman, Kürtlerden bazılarının da, yöneticilerin zorlamaları sonucu bu eylemlerde yer aldıkları açıkça görülür. Kaldı ki, bu sorunu aydınlatan değişik kaynaklardan belge ve örnekler vermek de mümkündür. Bazı yoksul ve aç kimselerin, talan ve soygun amacıyla bu katliamlara katıldıkları söylenebilir, ama yöneticiler bununla yetinmediler. Çünkü, Ermeniler daha çok Kürtlerin eliyle öldürülsün istiyorlardı. *Biz, Kürtlere, Ermenileri ortadan kaldırmaları için emir verdik, maalesef öldürmekten çok talan yapıyorlar.* Bu sözler, birinci kırım sırasında Muş'da görevli olan birine aittir(64). Saf birçok Kürt, sultan ve derebey emrettikleri için bu işi yaptığının farkında idi. Çok defa, Kürtler bu olaylarla ilgili olarak önceden Ermenilere haber ulaştırdılar. Hamidiye Alayları ve saltanata bağlı aşiret güçleri, çoğu kez asker ve top desteği olmadan bu işe girişmek istemediler.

Birçok yerde yöneticiler, cezaevinde bulunan Kürt mahkumları, -ki içlerinde katil ve eşkiyalar da vardı- Ermenileri öldürmeleri karşılığında serbest bıraktılar. Bu tür uygulamalara bütün Ermeni kırımlarında rastlamaktayız(65). Abdulaziz Yamulki'nin belirttiği gibi, çeşitli bölgelerde mahkumlara Kürt giysileri giydirildikten sonra, gruplar halinde Erzurum, Diyarbakır gibi şehirlere gönderildiler(66). Birinci katliam sırasında bazı yörelerde yönetim, askerlere de Kürt giysileri giydirerek katliam yapmaya gönderdi(67).

Bununla birlikte mahkumlar, kötü kişiler ve Hamidiye Süvarileri, belirli bir yerde toplanıyor, yöneticiler kendilerine akıl verip duygularını okşadıktan sonra Ermenilerin üstüne gönderiyordu. Bu durumlara bizzat kendi gözleriyle tanık olmuş bir kısım Ermeniler, yazdıkları mektuplarda şunları anlatırlar:

Halkı Ermenilere karşı harekete geçirmek için, gerekli ön hazırlıkları yapsınlar diye, ilkin bir miktar yabancı görevlen-

*dirilirdi. Bunlar, katliamdan önce ve sonra çeşitli suçlar icade-
diyor, en çok da "isyancı" olduklarını yayıyorlardı(68).*

Bundan daha derin olan bir diğer halkayı da, Almanya'nın için içinde olması meydana getiriyor. Bunlar, Türk yöneticileri ile olan ittifaklarının hatırı için, ezilen Ermeni halkı ile olan dini bağlarını kulakardı ettiler. Çünkü, çıkarlarını her şeyin üstünde tutuyorlardı. Bunun yanı sıra Almanya, Ermenilerin, Almanya'nın düşmanı olan Rusya ve Britanya'ya çok bel bağladıklarını ve iki tarafın da Fransa aracılığıyla Ermenileri, gerçekte Almanya'nın yarı sömürgesi durumunda bulunan Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak ve bu yolla onun işlerine karışmak istediklerini bilmekteydi.

Bazı kaynaklara göre Almanya I.Dünya Savaşı yıllarında yapılan Ermeni soykırımında belirli bir rol üstlenmiştir. **Londra Times**, notlarda anılan sayısında, bazı alman konsoloslarının bu katliamlara katkısından bahseder ve bununla ilgili olarak Almanya'nın Halep Konsolosu'nun adını verir. Öyle anlaşılıyorki, Urfa gibi bazı yerlerde Alman subayları Ermenileri yoketmek için hiç bir şey esirgemeyen Türk ordusunun yanında olmuşlar. Yine bazı yörelerde de askerlerin, Osmanlı Sultanı ile Alman İmparatoru'nun emirlerini uyguladıklarını söyledikleri ileri sürülüyor. Ermeniler, bizzat kendileri de Almanların kendilerine hoşnutsuzlukla baktıklarını, kırım ve sürgünlerde rollerinin olduğu kanısına varmışlardır(69).

Talat Paşa'yı öldürmüş olması nedeniyle Talarya'nın yargılandığı Berlin mahkemelerinin birinde, Ermeni kırımında Almanya'nın sorumluluğu da gündeme getirildi. Mahkeme bu konuya işaret edinmekle yetinmedi ve *Talat Paşa'yı öldürmek Talarya'nın hakkıydı*, kararına vararak O'nu serbest bıraktı. Bu olay nedeni ile mahkemede ortaya çıkan gerçekler, zamanın Alman gazetelelerinde büyük yankılar yaptı. Gazeteler, Ermeni katliamlarında Alman İmparatorluğu'nun da manevi sorumluluk taşıdığını vurguladı(70).

Yeri gelmişken, Batı kamuoyu ve diğer büyük devletlerin Ermeni kırımları karşısında takındıkları tutuma da kısaca değinmekte yarar görüyoruz. Birçok yerde, Osmanlıların akıllara durgunluk veren baskı ve zulmünden kurtulmak amacıyla Ermenilerin, her geçen gün Batı devletlerine artan bir umutla bağlandıklarını yinededik(71).

Ama o devletler, Ermenilere ve Ermeni sorununa yaklaşımlarında her zaman çıkarlarını en önde tuttular. Gerek duyduklarında arka çıkıp seslerini yükselttiler, değilse başlarını kuma gömüp laf olsun diye birşeyler söylediler(72).

Sultan Abdulhamid döneminde yapılan Ermeni kırımını sırasında Avrupa devletleri çoğunlukla suspus kaldılar. Fransa gibi bir ülkede, yalnız devletten rahatsızlık duyan bir miktar aydın tepki gösterdiler. Ama çeşitli çevreler ise, bunlara gösterilerden vazgeçmelerini ve sükutunu tavsiye ettiler. Büyük Fransız yazarı Anatole France, bu durumu şöyle yorumladı:

Besbelli ki halkın çoğunluğu felaketzedelerden yüz çevirmiş. Birçokları, kurbanları, asıl günahkar yapma çabasında.

1.Dünya Savaşı sürecinde, bir ara Avrupa ve Amerika anlaştılar. Bundan amaçları, Almanya'ya daha güçlü bir şekilde saldırmaktı. Avrupa ve Amerikan kamuoyu Ermenilerden yana çaba gösterdi; ama bu, savunmasız bir halkın yarısının kana boğulduğu, yüzbinlerce çocuğun, ihtiyarın ve kadınların avare edildiği bir sırada yapılıyordu ve kandan yana bir kahramanlıktı!

Buraya kadar ortaya konulan gerçeklerin ışığında belirlenen görüşlere göre, gerilikleri ve katı inançları sonucu bazı Kürtlerin, Ermeni kırımlarına katıldıkları açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak sorunun salt bu katılımı ile açıklanamıyacağı, olayın çok daha derin etkenlerden kaynaklandığı da rahatlıkla anlaşılmaktadır. Ünlü tarihçi Arnold Tonbe, Lordlar Kamarası Komisyonu'nda bu konu ile ilgili olarak yaptığı bir konuşmasında haklı ve doğru sözler söylüyor:

Bu (kırımlar-yaz.), müslümanların "gavur" Ermenilere karşı kinlerinin kabarması sonucu meydana gelmedi. Bütünüyle, Saltanat'ın iradesi altında gerçekleşti. Kör dinsel inançların bir sonucu değil, siyasal bir nedenden kaynaklandı; Padişah kendisini, müslüman olmayan halklardan kurtarmak istiyordu. Çünkü imparatorluğu tek tür (müslüman-çev.) halka dayandırmayı aklına koymuştu. Her zaman kuvvete başvurmak zorunda kalmamak için gerekli gördüğü koşulları oluşturma-

ya çalıştı(73).

Kürt ulusunun tümü değil, sadece bir bölümü bu korkunç işi gerçekleştiren güçler arasına katıldı(74). Buna karşın, katliamlar her iki halkın kardeşliği ve ilişkileri üzerinde altüst edici bir rol oynadı ve müşterek düşmanları da bundan büyük kazanç sağladılar. Osmanlı yönetimi bundan sonra da çelişkileri kızıştırmaktan geri kalmadı. Büyük devletler de istekli bir biçimde bu durumla ilgilenmeye devam ettiler.

Ermeni ve Kürt halkları arasında düşmanlığın ve ayrılıkların derinleştirilmesi, kısa sürede birçok olayda yansıdı. Batılı kaynaklar bu durumla ilgili olarak en çok Revanduz kentinin yakılıp yıkılmasını örnek gösterirler. 1916 Mayıs'ı başlarında General Çiornezbev'in komutasında Rus kuvvetleri, Revanduz'a girerken dört Ermeni **fedayi** grubu da beraberlerindeydi(75). 13 Mayıs günü şehri aldılar. Ermeni fedayileri, intikam almak istiyordu ve bu nedenle çok kan akıttılar. Birçok kaynağa göre bu katliam sonunda, kadın, erkek, çocuk yaklaşık 5.000 kürt öldürüldü. Çoğu kurşunla değil, Revanduz vadisine fırlatılarak öldürülmüştü. 2.000 hanelik bir şehirde sadece 20 bina ayakta kalmıştı(76).

Ermeni kıyımları sırasında da Kürtler bir hayli zarar gördüler. İlk kırimda, yalnız bir yerde Ermenilerin kahramanca direnmeleri sonucu 100'e yakın Kürt öldürüldü. Diyarbakır bölgesinde de, müslümanlar Kürtlerden 195 kişi öldürdüler, ama bunların 70 kadarı talanı bölüşme sırasında birbirlerini öldürmüşlerdi(77). 1897'de de silahlı Ermeniler bir Kürt aşiretine saldırdılar ve büyük kayıplara neden oldular(78). İkinci kırim sırasında da Kürtler bu türden kayıplar verdiler, çeşitli zararlar gördüler.

Bu konuyu sonuçlandırmadan önce, sorunun bir diğer yanına da değinmek gereğini duyuyoruz. Bir bakıma, Kürtlerin bu olaydaki rolü yeteri kadar aydınlanmış sayılmaz. Hiç bir ayırımı gerek duymadan ve gerçekleri gizlemeden hep kara sayfada yeralan Kürt kesimlerinden sözettik. Oysa bunun yanında Kürtlerden kıvançla bahseden sayfalar da az değildir.

Kürtlerin en büyük bölümü kıyımlar sırasında tarafsız kaldı. Bunda, yöneticilerin savurdıkları tehditlerin, meydan okumalarının payı büyüktür. Ayrıca, Ermeni felaketzedelerine az da olsa yar-

dım elini uzatanlar dört bir tarafta propaganda ediliyor ve şiddetle cezalandırılacakları söyleniyordu. İkinci kırım günlerinde, *her kim bir Ermeni kadın ya da çocuğu evinde saklayıp korursa, onun Ermeni yerine konulacağı ve başının kesileceği* propagandası yaygındı. Birçok yerde hemen her Kürt evinde bir Ermeni saklıyordu, jandarmalar, bu tür aileleri son derece aciz ettikleri için bu kimseleri çoğu kez kendi elleriyle öldürmek zorunda kaldılar(79).

Ama bununla birlikte Ermeniler birçok yerde huzursuzlukların kaynağı olarak görüldüler. Pekçok yerde de Ermeniler Kürtler tarafından kardeşçe yardım gördüler. Yüzlercesini, binlercesini açlıktan ve ölümden kurtardılar. Akademi Gordlevski bu konuda şunları yazıyor:

Ermenilerin, her yerde Kürtler arasında dostları vardı. Dara düştüklerinde onlar Türklerin elinden kurtarıyordu. 19.yüzyılın sonlarında yapılan Ermeni katliamında böyle oldu. Şimdi de (yani I.Savaş yıllarında -yaz.) öyle... Ermeni kurtarmış çok Kürt tanıdım(80).

Bu konuyla ilgili çokça örnek ve belge göstermek mümkündür. Abdulaziz Yamulki bu durumdan etkilenecek şöyle diyor:

Anadolu'da Türklerin kılıcından kazara kurtulmuş bir miktar Ermeni olmuşsa, bunların abartmassız, üç ya da dördü Kürtlerin yardımları sayesinde kurtulmuştur(81).

Urfa katliamı esnasında (1894), ikinci günün sonunda çoğu kadın ve çocuk, 2.500 kişi Ermeni kilisesine sığındılar. Fakat çok geçmeden kilise ateşe verildi. Bunlardan sadece 50'si kurtarılabildi. Bu da Mustafa Recep Ağa, Haydar ve Halil Recep'in yardımları sayesinde oldu. Bu üç kişi, daha başkalarını da ölümden kurtardılar(82).

1897'de Moskova'da yayınlanan **Türkiye'de Ermeni Felaketzedelerine Kardeşçe Yardım** adlı kitapta, Kürtlerin mertliklerine, ve Ermenilere yaptıkları yardımlara dikkat çekiliyor:

Bazı Kürt beyleri çok sayıda Ermeni kurtardılar. İnsanlığı ve mertliğiyle tanınan Mahmudzade Beytullah Bey, Moksi yöresindekileri kurtardı... Kırım sırasında evinde değildi. Bazı insan düşmanı Kürtlerin bu durumu fırsat bilerek Ermenilerin kanına girecekleri endişesiyle, bulunduğu yerden çok acele Van'a döndü. Etrafına 400 kadar adamını topladı ve bazı Kürt aşiretlerinden (Hamidiye Birlikleri -yaz.) silahlı kimselerin katliam yapmak üzere Moksi yöresine hareket ettiklerini duydu. Bu bey, Ermenilere yaptığı yardımların yanı sıra, ayrıca geçen yıl da onların hesabına 300 lira vergi ödemişti(83).

Birçok yerde Kürtler, Ermenilere, kaçıp saklanmaları için yardım ettiler. Yine bazı yerlerde de Kürtler, bizzat silahlarıyla Ermenilerin yardımına koştular; katliamı hafifletmek amacıyla Padişah'ın kuvvetlerine karşı çıktılar. Dersim Kürtleri bu bakımdan daha mert davrandılar. Kırımların başlamasından önce kaç kez Ermenilerle omuz omuza devlete başkaldırdılar. Her defasında hiç bir yardımdan kaçınmadılar ve Ermenilerle olan ilişkilerini de gevşetmediler. Bu dayanışmanın gereği olarak Mustafa Vefa adlı Dersim'li bir subay, mahiyetindeki askerlerle birlikte, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşıyan Rus ordusuna katıldı(84). Bu biçimde Dersim'liler 5.000'den fazla Ermeninin devletin eline düşmesini önlediler. Ermenilerin kendileri de Dersim Kürtlerinin bu mertliklerini teslim etmişler(85).

En az Ermeniler kadar Osmanlı zulmüne tanık olmuş Yezidi Kürtleri de, bütün güçleriyle Ermeni halkından yana çıktılar. Örneğin, ikinci katliam sırasında yüzlerce Ermeni Derezur yolundan Yezidilere sığındı. Yezidiler, büyük askeri kuvvetlere karşı koyarak bir tek Ermeni'yi teslim etmediler(86).

Rus kuvvetleri, Ermenistan ya da Kürdistan'da gittikleri her yerde Kürtlere sığınmış bulunan çok sayıda Ermeni ile karşılaştılar. Bir özel mektupta Ermeniler, Hatso köyündeki Ermenileri devlete vermemek için Mehmet Ağa aşiretinin silahlarıyla nasıl direndiklerini anlatırlar. Aynı mektupta şunlar da yeralıyor:

Kendileri (yani Mehmet Ağa aşireti-yaz.) açlıktan inliyordlardı,

buna rağmen bir parça ekmeklerini Ermenilerle bölüştüler. Bu birazcık ekmeği de, eşyalarını satarak sağlıyorlardı(87).

1.Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra da Ermeniler, Kürdistan'ın pekçok yerinde korunmaya devam edildi. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra birkaç Kürt temsilcisi, Halep'te İngilizlerin yanına giderek, himaye ettikleri Ermenilerle ilgili bir mektup sundular. Bu mektupta şöyle deniliyordu:

Köy ve barınaklarımızda 650 kadar Ermeni yaşıyor, bunların çoğu kadın ve çocuktur. 3.800'den fazlası da çevredeki dostlarımızın yanında kalıyor... Dört yıl boyunca bunların geçimlerini sağladık ve kendilerine verdiğimiz bir parça ekmeği tepip atmamak istemiyorlar. Bununla birlikte 6.800 kadar Ermeninin de dost aşiretlerimizin yanında barındığını biliyorlar ve bulundukları yerler de bizden çok uzakta. Bu nedenle onlarla ilişki kurmaları çok güçtür(88).

Yine bu mektupta, Ermeni avarelerinin birleştirilmeleri için ellerinden gelen her türlü yardıma hazır olduklarını da belirttiler. Binlerce Ermeni bu biçimde Irak ve İran Kürdistanı bölgelerini kendileri için sığınak yapmışlardı ve iyi bir yaşam kurmaya çalıştılar.

Kürtlerin yanı sıra, çevredeki diğer halklar da güçleri ve koşulları oranında Ermenilere yardım ettiler. Bu konuda, birkaç belgede Çerkeslerin adına da rastlanılır. Bunun yanında Ermeni kardeşlerine yardım eden Türkler de olmuştur. Çeşitli bahane ve kurnazlıklarla fermanın uygulanmasını geciktiren ve bir kısmının kurtulmasına fırsat veren yöneticiler de görülmüştür. Bazı yerlerde yöneticiler ve Arap aşiretleri her türlü yardımda bulundular. Çok defa gerek Kürtler ve gerekse diğerleri bu yardımları yüzünden ağır cezalara da çarptırıldılar. Bir Kürdün, Kürt-Ermeni yakınlaşmasından yana olduğunu sezdikleri zaman onu hemen ezdiler, yakınlarını ve aşiretini dertten derde sürüklediler(89).

Sayfalar dolduran bu tür dayanışma ve dostluk örnekleri, gelecekteki Kürt-Ermeni ilişkileri üzerinde kıvanç verici bir rol oynamakta gecikmedi. Bu, Birinci Savaşın bitimiyle birlikte kendini göstermeye başladı. Ermeni temsilcisi Boğus Paşa ile Kürt tem-

silcisi Şerif Paşa arasında, Barış Kongresi sırasında özel bir protokol imzalandı. Safrastiyan, bu protokolle ilgili olarak doğru ve güzel sözler söylüyor:

Diplomatlar, danışmanlar ve Avrupa gazetelerinden çeşitli yazarlar, Ermenilerle Kürtlerin bu güçbirliği protokolü karşısında hayrete düştüler. Çünkü, yarım yüzyıldan beri bu iki halkın "baba düşmanı" olduklarına inanmış ve "hiç bir zaman birlikte davranamazlar" sanmış ve bunu savunmuşlardı(90).

Institut kurde de Paris

6. BÖLÜM

BÜYÜK DEVLETLERİN PLANLARINDA KÜRTLERİN GELECEĞİ

Başlangıçta belirtildiği gibi, I.Dünya Savaşı'nın çıkış nedeni büyük devletlerin dünyayı kendi aralarında paylaşma açgözlülüğüydü. Bunların en büyükleri, Osmanlı Devleti topraklarına göz dikmiş ve sabırsızlıkla mirasa konmayı bekliyorlardı. Türkiye'nin en büyük dostu Almanya da, bu mirasın önde gelen varislerinden biriydi. Bu nedenle büyük devletler, savaşa yolaçan amaçlarına ulaşabilmek için tek tek, ya da gruplar halinde çeşitli planlar yaptılar. Açıktır ki, Osmanlı Devleti'nin bir parçası durumunda bulunan Kürdistan'ın da bu planlarda belirli bir yeri olacaktı.

Almanya, Osmanlı topraklarına birbaşına talipti. Cephede toplanan devletlerden herbirinin de, kendisine göre bir planı vardı. Bunların özel çıkarları birbirleriyle çelişiyor ve farklı durumların ortaya çıkmasına neden oluyordu. Britanya Musul Vilayeti'ni istiyor, ancak Rusya ile komşu olmaktan çekiniyordu. Rusya da, gücü yeterse Osmanlı egemenliği altında bulunan bütün Kürdistan'ı istiyordu. Fransa da, Suriye'nin yanısıra Musul'a talipti. Bu durum, İtilaf Devletleri arasında açıkça büyük bir sorun oldu ve mutlaka çözülmesi gerekiyordu. Bütün bunlar, Britanya, Fransa ve Rusya diplomatlarının askeri güçlerden geri kalmayan etkinliklerini kavramamızı kolaylaştıran gelişmelerdir. Savaşın başlangıcında İstanbul, Karadeniz ve Akdeniz'in Ortadoğu'ya uza-

nan kesimini birbirine bağlayan Boğazlar, bu devletler arasında haledilmesi gereken sorunlardandı. Çünkü bu aralarındaki sorunların çözülmesini ve kurdukları planların hedefine varmasını kolaylaştıracaktı.

Bir cephe oldukları halde İtilaf Devletleri, aralarında süren çeşitli görüşmeler sonunda, Osmanlı Devleti topraklarını bölüşmek üzere harekete geçtiler. Bütün bu hesaplar, bölgedeki halkların bilgisi dışında ve onların gelecekleri üzerine yapıyordu.

İtilaf Devletleri'nin, tarihe **Sykes-Picot Antlaşması**(1) olarak geçen ve birkaç aşamadan sonra oluşturulan bu sözleşmeye dayanan birliği, bizzat kendisi de, tarafların saldırganlığını ve sorunun karmaşıklığını ortaya koyan bir kanıttır. 9 Mart 1916'da, Fransa ile Britanya arasında görüşmeler başladı. Fransa adına George Picot, Britanya adına da Sykes görüşmelere oturdular ve burada varılan sonuçlar Rusya'ya sunuldu.

Hep belirtildiği gibi Kürdistan'ın, bu görüşmelerde belirli bir yeri ve önemi oldu. Bu da büyük devletlerin, Osmanlı toprakları arasında buraya büyük bir değer verdiklerini ortaya koyar. Rusya Dışişleri Bakanı Sazarov, Petrograd'dan Rusya Sefiri'ne gönderdiği gizli mektupta, Kürdistan'ın geleceğini şöyle belirler:

1. Rusya; Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis bölgelerini, Trabzon'un batısındaki Karadeniz kıyılarına kadar kendisine alacak.

2. Kürdistan bölgesi, Van'ın, Bitlis'in güneyinde Muş ve yukarısı ile Dicle Nehri ve Cezire-i İbn Ömer ve Amediye'nin üstünden birbirini izleyen dağ silsilesi, Mergever ile birlikte Rusya'ya bırakılmıştır. Buna karşılık Aladağ ve Kayseri... ve Harput arasında kalan bölge de Fransa'ya verilmiştir(2).

Rusya, Kürdistan'ın, özellikle de Türkiye Kürdistanı'nın hiçbir parçasını Fransa'ya bırakmamak için şiddetle ısrar etti. Ancak çeşitli gelgitlerden sonra buna razı edildi ve Sykes-Picot Antlaşması'nı imzaladı. 26 Nisan 1916'da Fransa ile Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki topraklarının paylaşımını kapsayan özel bir protokol imzaladılar. Kısa bir süre sonra, Britanya da bu protokole rıza gösterdiğini müttefiklerine bildirdi. Aynı yılın 9-16 Mayıs günlerinde, bu türden başka bir protokol de Britanya ve

Fransa arasında imzalandı. Böylece, gizli tutulan Sykes-Picot Antlaşması günyüzüne çıktı(3).

Sykes-Picot Antlaşması'na göre, Musul Vilayeti Fransa'ya, günümüzdeki Türkiye Kürdistanı da tümüyle Rusya'ya bırakılmıştı. Baştan beri Musul'a gözkoymuş olan Britanya, yerini sağlamlaştırmaya çalıştı ve bu isteğinden tümüyle vazgeçmiş değildi. Britanya, sömürgelerde Rusya ile komşu olmak istemiyordu. Bununla birlikte, bu zengin bölgedeki çıkarlarını korumak için yoğun faaliyetlerine devam etti. Çünkü, Ortadoğu'nun zengin petrol alanlarını ve ulaşım yollarını elinde tutmak istiyordu. Bunun için İran Kürdistanı'nın bir kesimini de ele geçirmek niyetindeydi ve burası bu bakımdan özel bir öneme sahipti. İngiltere, İran'ın savaşta tarafsız bir tutum izlemiş olmasını gözönünde bulundurmamıştı. Irak Kürdistanı'ndan vazgeçmek ise aklına hiç gelmezdi ve isteklerinin Fransa tarafından kabul edilmesinde ısrar ediyordu. Savaşın kesilmesinden sonra İngiltere bunu açıkça itiraf etti(4).

Britanya, çıkarlarının hesabını Musul üstüne kurmuştu. Sykes-Picot Antlaşması'nın görüşmeleri sırasında ve kabulünden sonra da Britanya Dışişleri Bakanı Sir Edward Gray, Fransız Elçisi Paule Cambone'la kaç kez ilişkiye geçti. Bunlar sonunda Fransa, Britanya'nın Musul üzerinde **"hak sahibi"** olduğunu kabul etti(5). Çünkü petrol herşeyden önde geliyordu. P. Cambone bunu, *Fransa, Britanya'nın imtiyazlarını* (Musul'da -yaz.) *savaştan önce tanımayaya hazır*dır, biçiminde ilan etti(6).

Böylece büyük devletler, Sykes-Picot antlaşması ve ilgili diğer belgelerle kendi arzularını ortaya koyarak, Arap ve Ermeni halkları gibi, Kürt halkının geleceği ile de açıkça alay ettiler

Fakat Rusya'da Ekim Devrimi'nin başarıya ulaşması, büyük devletlerin savaş planları üzerinde büyük bir etki yaptı. Herşeyden önce Sovyet Rusya, bu plandan geri çekildi ve Rus Çarı'nın gizli-açık imzaladığı bütün antlaşmaları tanımadığını ilan etti. Bunun yanı sıra kuvvetlerini savaş alanlarından geri çekti ve işgal edilmiş olan yerleri terketti. Bu durum, güçler dengesinde büyük değişikliklerin olmasına neden oldu. Britanya'nın Rusya ile eski **"komşuluk korkusu"** kalmadı ve bu kez Sovyetler Birliği sınırlarına bir gün önce varmak için kendisini zorlamaya başladı. Bu yüzden Kürdistan'ın önemi İngilizlerin gözünde daha da büyüdü. İngi-

liz güçleri, Irak'tan Kuzeye doğru Kürdistan topraklarını adım adım işgal ederek biran önce Sovyet sınırına ulaşmaya çalıştılar. Bitkin elemanlarından meydana gelen bir grup insanı da, Kürdistan'a ve Ermenistan'a gönderdiler.

Bu değişim, büyük devletlerin, öncelikle de Fransa ve Britanya'nın Ortadoğu ile ilgili planları ve tasarıları üzerinde etkisini gösterdi. Kasım 1918'de Fransa Başbakanı Clémenceau, Britanya Başbakanı Lord George'dan, Sykes-Picot Antlaşması'nın gözönünde tutulmasını ikinci kez talep etti ama Britanya buna itibar etmedi ve sorunun çözümünün, söz konusu antlaşmanın Musul Vilayeti ve Filistin'le ilgili maddelerinin değişmesine bağlı olduğunu öne sürdü. Fransa, İngiltere yararına Musul'dan vazgeçmek zorunda kaldı. Buna karşılık Britanya da, Musul petrolünün bir kısmını Fransa'ya vermeyi kararlaştırdı. Bilahare Clémenceau'nun, Musul Vilayeti'ni Britanya'ya bırakmakla hata ettiğini itiraf etmesi de kayda değer bir konudur(7). Artık iş isten geçmişti ve böyle olması da gerekliydi. Çünkü Britanya, bu bölgeleri adım adım Hindistan'la birleştirmek için işgal etmeye kararlıydı.

Lazerev'in söylediği gibi, Sykes-Picot antlaşması ve diğer planlar, Osmanlı İmparatorluğu halklarının geleceği ve *Kürtlerin toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel yaşamı* üzerinde son derece büyük etkide bulundu(8). Bunun sonuçları, özellikle savaştan sonra görülmeye başladı.

Kürtler, savaş yıllarında yapılan başka planlarda da yeraldı. Ermeni liderleri, bölgenin koşullarını gözönünde bulundurarak Ermeni sorununun çözümünün, bir dereceye kadar Kürdistan sorununa bağlı olduğunu artık kavramışlardı. Büyük devletler de belirli oranda bu kanıyı paylaştılar. Bu olgu, Kürt sorununun Ermeni siyasal güçlerinin planlarında da yeralmasını sağladı. Örneğin Kürt sorununun da içinde yeraldığı bir plan, Ermenistan temsilcisi Boğus Nobar Paşa tarafından 1915'te Fransa Dışişleri Bakanlığı'na sunuldu. Burada Nobar Paşa, İtilaf Devletleri'nden birinin gözetimi altında Kürtler için otonomi önermişti. Ancak bu devletler bu türden planlara önem vermiyorlardı, çünkü asıl amaçları Osmanlı Devleti topraklarının işgal edilmesi ve paylaşılmasıydı! Bu tutum, savaş sonrası politikalarının da mayasını oluşturdu.

SONUÇ

Önsözde ve her altı bölümde verdiğimiz gibi bu gerçekler, araştırma sonucu ortaya çıkan görüşler, I.Dünya Savaşı ile ilgili Kürt tarihi konusunda, bazı sonuçlar çıkarmamıza olanak verecek niteliktedir.

I.Dünya Savaşı, olaylar ve etkileri yönünden, Avrupa halkları ve Türkler kadar olmasa bile, dünya halklarının çoğu ve Ortadoğu'nun büyük bir bölümü bakımından olduğu gibi, Kürt halkının tarihinde de belirli ve önemli bir evre olmuştur. Kürdistan, stratejik bir konuma ve büyük zenginliklere sahip olması nedeniyle, hiç bir şekilde savaşın başlangıç etkenleri, çatışma alanları ve büyük sonuçlarından uzak kalmadı. Büyük devletlerin göz koyduğu Osmanlı Devleti topraklarının bir parçası olarak Kürdistan'ın, bu olguda belli bir yeri vardı ve bunun için de savaş çemberine alındı.

Savaştan önce Kürdistan ve Kürtler, büyük devletlerin yakın ilgi duydukları bir alandı. Herbiri kendi açısından Kürtlerin kalbinde bir yere sahip olmak için çaba gösterdi. Britanya, Fransa, Almanya ve Rusya bu amaçları uğruna faaliyet gösteriyorlardı. Yine herbirinin buraya ilişkin planları ve koşullara göre yürütülen yöntemleri vardı. Bununla birlikte Britanya ve Rusya'nın Kürdistan'a duydukları ilgi, diğerlerinden daha çok ses veriyordu. Bu durum, savaştan önce ve savaş yıllarında da gözlemlendi. Rusya, bu dönemde bu bölge ile olan ilişkilerini daha da arttırdı. Balkan ülkelerinin özgürlüklerine kavuşmalarından sonra Ermenistan ve Kürdistan konusu, Rusya'nın dış politikasında önemli bir yer tuttu. Çünkü burası, çok uluslu Rusya'nın sınırlarına bitişik bir konuma sahipti ve çeşitli bakımlardan Kafkas bölgesini etkiliyordu. Britanya da Irak Kürdistanı'na büyük değer veriyor, burayı, yakın ve Ortadoğu'da hakimiyetini güçlendirmede stratejik ve ekonomik bir dayanak yapmak istiyordu. Ancak, Büyük Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesiyle gizli Sykes-Picot Antlaşması açığa çıktı(1) ve eski **Rusya korkusu** yerini yenilerine bıraktı(2). Ve İngilizler daha bir istekle Kürdistan'a yöneldiler.

Savaş olayları, büyük devletler arasında yapılmış olan gizli antlaşma, görüşme ve pazarlıkların açığa çıkması sonucu, Yakın ve Ortadoğu halkları büyük devletlerden daha da soğudular. Gerçi ilk etapta Kürtler, Osmanlı zulmü ve zorbalığı altında geri kalmış olmaları ve diğer bazı nedenlerle bunu yeteri kadar kavrayamadılar, ama bir süre sonra da olsa anlamakta gecikmediler. Bu durum, özellikle savaştan sonraki dönemde Irak Kürdistanı'nda açıkça yaşandı(3). Büyük devletler, öncelikle Britanya ve Rusya, savaş koşullarından yararlanarak Kürdistan'daki cephelerini birhayli güçlendirdiler. En başta Kürt liderleri ve eşraf arasında kendilerine çokca taraftar buldular. Bu yöndeki çalışmalar, onlar için büyük bir öneme sahipti ve savaş koşullarındaki bu yöndeki faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdılar. Savaşın sonlarına doğru ve sonraları bir grup İngiliz uzmanı, Kürdistan'da dağılıp çalışmalarını hızlandırdı(4). Ve bu çalışmaları semeresiz de kalmadı.

1.Dünya Savaşı, Kürdistan'ın yeniden bölüşülmesine neden oldu. Bu ülkenin Doğu kesimi, yine İran çerçevesinde kaldı. Çünkü bu devlet resmen savaşa katılmamıştı. Kalan bölümünü de iki parçaya ayırdılar: Kuzey Kürdistan, bir süre sonra Kemalist hareketin başarıya ulaşmasıyla kurulan yeni Türkiye devletine verildi; Güney Kürdistan da, çeşitli durumlardan sonra Irak'ın diğer bölgeleriyle birlikte İngiltere'nin mandası altına girdi.

Bununla birlikte, savaşın neden olduğu olaylar ve doğurduğu sonuçlar sonunda oluşan koşullarda Kürt sorunu, uluslararası bir boyut kazandı. Sevr Antlaşması(1920), bunun en açık bir kanıtıdır. Sevr'in üç maddesi, özel bir planı, yani büyük devletlerin, Kürdistan ve Kürtlerin geleceği ile ilgili planlarını açıkça gösterdi(5).

Kürdistan'ın yeniden paylaşılması ve savaş sonrasında merkezi iktidarların oluşması, Kürt toplumunun ekonomik ve siyasal durumunu derinden etkiledi. Herşeyden önce Kürdistan'da tek bir pazarın oluşması önlenmedi. Ülkenin parçaları arasındaki geliş-gidişler çok güçleşti. Bu olgu, Kürdistan toplum yaşamında geniş bir role sahip olan göçebe aşiretleri yerleşik yaşama zorladı ve yokuşa sürükledi.

Savaş olayları ve sorunları, bölgedeki diğer halklar gibi, Kürt halkının da ekonomik ve toplumsal gelişmesini sekteye uğrattı. Ülkenin pekçok yerinde topraklar sahipsiz kaldı ve ekecek kimse

bulunmadı. Göçebe aşiretlerin yerleşik yaşama geçişleri nedeniyle büyük ve küçük baş hayvancılık önemli bir ölçüde geriledi. Oysa Kürdistan'da tarım ve hayvancılık, daha önce önemli bir düzeye varmıştı ve ülkenin geniş bir biçimde kapitalist pazara katılması için olumlu koşullar ortaya çıkıyordu. Bir zaman para yaygın bir önem kazandı ve belirgin bir rol oynamaya başlamıştı. Yani para birikimi başlamıştı. Savaş bu gelişme üzerinde yıkıcı bir etki yaptı. Bilinen nedenlerle Kürtler, savaşın yolaçtığı yıkımın ve ortaya çıkardığı sorunların etkilerinden, diğer halklardan daha geç sıyrılabilirler.

Açlık ve ağır yaşam koşulları, Kürdistan'da derebey otoritesinin güçlenmesine neden oldu. Ayrıca feodaller, bu dönemde daha çok toprak edindiler. Yeni toprakların zaptedilmesi, daha çok da Ermenilerin bulundukları yörelerde kendisini gösterdi. Irak Kürdistanı'nda feodalitenin gelişmesi, İngiliz himayesinde de sürdü. Ancak Kürdistan'ın diğer parçalarında, İran'da ve özellikle Türkiye'de, burjuvazinin iktidarı almasıyla derebey egemenliği önemli oranda kırıldı. Bütün bunların yanında savaşın sonuçları, Kürdistan'ın kapitalist pazara açılmasını da sağladı. Bu da Kürt toplumunda yeni değişikliklerin oluşmasına yolaçtı.

Savaşın patlak vermesi ve savaş ateşinin tutuşması, Kürt toplumunun gelişimini ve ulusal kurtuluş sürecini olumsuz yönde etkiledi. Hareket savaştan önce, yeni ve ileri boyutlar kazanma uğraşı içindeydi. Ama savaş yıllarında da zayıflamış olmasına rağmen durmadı. Hareketin belirli bir düzeye ulaşmış olması, Osmanlı Devleti'nin, Kürt halkını kendi tarafına çekme girişimlerini boşa çıkardı. İtici etkenler, savaş süresince de hep gündemde kaldı ve Kürdistan'ın birkaç bölgesinde ayaklanmalar oldu. Fakat örgütlenme yönünden gerekli yetkinliğe sahip olmadıkları için ezildiler. Bunlar dağınık ve birbirlerinden kopuktu, tek bir harekette birleştirilmiş değillerdi. Bunda aşiret ayrılıklarının ve değişik yabancı devletlerin Kürdistan'ın çeşitli bölgelerindeki etkinliklerinin payı da büyük olmuştur. Savaş döneminde, bu hareketlerin birleştirilmesi yönünde bazı çabalara tanık oluyoruz, ama bunlar da ciddi bir sonuç vermedi ve sadece bir başlangıç olma düzeyinde kaldı.

Görüldüğü gibi bu dönemde, Kürt halkının mücadelesi dar ve sınırlı bir düzeyde kaldı, kitlesel bir karakter kazanamadı ve böl-

gedeki halkların düzeyine varamadı. Ama bununla birlikte, belirtilen girişimler bir önem taşır, herşeyden önce Kürt halkının Osmanlı yönetiminden duydukları hoşnutsuzluğu göstermektedirler.

Osmanlı yönetimi, baştan beri Kürt halkının mücadelesini ve egemenliği altındaki diğer halkların durumunu doğru bir biçimde değerlendirmedir. Hassas savaş koşullarını da dikkate alarak halklar konusunda, az ya da çok, olumlu hiçbir adım atmadı. Bu kez daha da artan bir şiddetle Kürt, Ermeni ve Asurilere saldırdı. Tabi bu Osmanlı Devleti'ne bir yarar sağlamadı, aksine bu devletin artık ömrünü tamamlamasına yardım eden etkenlerden biri oldu. Bu halkların Osmanlı Devleti'ne olan kin ve nefretleri son derece kabardı ve bu, savaştan sonra meydana gelen birkaç olayda kendisini gösterdi. Sözgelimi, Musul sorununun Asuriler ve Kürtler, Türkiye'ye karşı oldular.

Kürt halkı bu savaş nedeniyle büyük sıkıntılar ve açlık çekti. Çocuğu savaşa katılmamış, ya da dağa kaçmamış aile yoktu; onbinlerce insan, savaşın ortaya çıkardığı problemlerin kurbanı oldu. Açıktır ki bütün bunlar, halkın nefretini katkat arttırmış, savaştan ve savaşmaktan artık gına gelmişti. O affetler şimdi bile konuşulageliyor. Halkın geriliği, bu olguların bilince yansımalarına yeterince elvermedi, ancak etkileri her zaman görüldü. Bu durum âma olan şair Hemdun'u çok etkilediği için şöyle diyor: *ateş altı yanı sardı ve artık yüreği yanmamış kimse kalmadı ve Allah kalan müslümanlara yardım etsin*(6).

Ermeni katliamları, savaş süresinde en yüksek aşamasına ulaştı. Sultan Abdulhamid döneminde yapılan bir plana uygun olarak başlatılıp sürdürülen bu kırımlar, yalnız I.Dünya Savaşı'nın değil, belki tüm insanlık tarihinin en büyük olaylarından biri olmuştur. Ermenilere indirilen darbe, son derece gaddar ve eşine az rastlanan türdendi. Bundan, Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer "gavurlar" da zarar gördüler(7). Ve bunun, yaşamın her alanında derin izleri görüldü. Ermenilerle birlikte bütün hristiyan gruplar korku içinde ve Osmanlı saltanatının yıkılacağı günü sabırsızlıkla beklediler.

Kürtlerin bir kesimi bu katliamlara katıldı, ama bunların düzenlenmesinde rolleri olmadı. Çoğu tahrikler sonucu, ya da saltanat'ın

zoru ile ellerini kana buladılar. Az sayıda Kürt bey ve ağalar, Ermeni kırımından yarar sağladılar. Öldürülen ve kaçanların malını Padişah'ın desteği ile zapt ettiler. Aynı zamanda bir kısım bey ve ağalar da, Ermenilere büyük iyiliklerde bulundular, yardım ettiler. Yanlış miliyetçi duyguların(8) ve kör dinsel inançların da bu olayda belirli bir payı olmakla birlikte katliamlara katılanlar, Osmanlı Devleti'ne uşaklık yapanlardan başkaları değildi. Wigram kardeşleri, bu tür kiralık Kürtleri "**günahsız kiralıklar**" diye adlandıırır(9). Kürtler, bir ulus olarak Ermeni kırımına katılmadılar çünkü bu olanaksızdır. Herkesten önce onlar, felaketzedelerin yanına koştular ve kardeşlik elini uzattılar. Bütün bunlar ve müşterek düşmanın kirli yüzünün fazlasıyla açığa çıkışı, bu iki halkın dayanışma içine girmesinde önemli rol oynadı. Savaşın bitiminde, yakınlaşma ve yardımlaşma her iki tarafta da inanılan bir uğraşı halini almıştı(10). Öyle ki Daşnak miliyetçileri bile buna özen göstermek zorunda kaldılar. Oysa bütün bu olup bitenlerde onların gözle görülmesi bile büyük veballeri vardır. Herşeyden önce "**anti-türkizm**" i körüklediler(11).

Bu biçimde ve ortaya konulan gerçeklerden hareketle şunları söyleyebiliriz: Kürtlerin Ermeni katliamındaki rolünü ortaya koyarken, her iki halkı birbirine yaklaştıran ve ayıran etkenleri gözönünde tutmak; rolün derecesini ve gücünü saptamak, ve konuyu bilmek zorunludur. Çünkü bazı darkafalı Kürtlerin nasıl ve hangi etkenler sonucu Ermenilerin karşısına çıktıklarını; o koşullarda, ilerici Kürtlerin hangi etkenler sonucu Ermenilerin tarafını tuttuklarını ve dostluk elini bu halka uzattıklarını ancak bu yaklaşımla öğrenebiliriz. Çoğu yazarlar, değerlendirme yaparken bu gerçekleri gözönünde tutmamışlar. Bazıları da Kürtlerin Ermenilere gösterdikleri dostlukla ilgili önemli örnekler sunmuş ve buna paralel olarak yaptıkları vahşeti ve işledikleri suçları da sergilemişler(12).

Bütün Ermeni katliamları tek bir zincirin halkalarını meydana getirir ve buna yolaçan nedenler arasında hiçbir fark yoktur. Farklılık yalnız genişlikte ve sonuçta göze çarpar. Bu olay Kürtlerin geriliklerinin ve fanatik inançlarının bir sonucu olmaktan çok, daha büyük ve derin etkenlerin yolaştığı bir sonuçtur. Ve din farkından doğan bir olgu olarak değerlendirilemez(13). Kısaca siyasi amaçlarla örgütlendirilmiş bir eylemdi. Ermeni ulusal bilincinin ve

hareketinin kabarması karşısında, Sultan'ın içine sürüklendiği korkunun ve darkafalı yöneticilerinin bir eseri idi. Zaten, Bulgar kanının dökülmesi de bu politikanın doğal bir sonucu olmuştur(14). Kürt, Arap (Kürtlerin sürgün edilmeleri, Cemal Seffah'ın Suriye'de ve bir başka yerde yaptığı soykırımlar) ve Ermeniler hep bu nedenlerle katledildiler. Bununla birlikte bazı özel etkenler, bazı kırımların çok daha büyük bir şiddetle yapılmasında rol oynamıştır. Şunda hiç kuşku yok ki Osmanlı Devleti, I.Savaş'tan zaferle çıkardı bir süre sonra derhal ve aynı biçimde Kürt, Arap, Laz, Çerkez gibi ulusların ve diğer azınlıkların kanlarını akıtacaktı. Bu durumu bilen Lorens şöyle diyor:

İttihatçılar, Ermenileri tümünden yok etmediler, çünkü onlar gavurdu ve belki bu yüzden hala vardılar. Zindanların müslüman Arap ve gavurlarla nasıl doldurulduklarına ve onların darağaçlarında yanyana nasıl sallandıklarına tanık olduk. Cemal Paşa, Suriye'de, bütün sınıflara, bütün grup ve mezheplere zulüm yaptı...

Hemen arkasından şöyle devam eder:

Bunlar, ezmek ve parçalamak için hırslıydılar. Aynı yöntemi Ermenilere uyguladılar(15).

Ermenilerin alinyazısı, I.Savaş döneminde Kürtler üzerinde de etkili oldu. Jöntürklerin Ermeni kırımında **"başarı"**ya ulaşmış olmaları, onları, diğer halkları da aynı yöntemle ezebilecekleri kanısına götürdü. Bunun yanı sıra Kürt halkını, Ermenilere karşı yeteri kadar harekete geçiremedikleri için öfkeliydiler ve bu olguda kendileri bakımından kötü bir emare görünüyordu ve gerçek de böyledi. Çünkü Abdulhamid dönemindekine oranla, Kürtlerin bu katliama katılma oranı düşüktü. Oysa bu kırım eskisine nazaran daha geniş tutulmuştu. Bu durum, yönetimin Kürtlere olan düşmanlığını daha da kamçıladı. Bu nedenle çok geçmeden Kürtlere saldırdılar.

Kısaca I. Dünya Savaşı sorunları, sonuçları ve ortaya çıkan dersler bakımından, Kürdistan tarihinde önemli bir evredir ve buna önem verilmelidir.

NOTLAR

ÖNSÖZ

1- N.E.Halfin, M.S.Lazarev ve Celîlê Celîl gibi öndegelen Sovyet kürdologları, geçen yüzyıl Kürt tarihini çeşitli yönleriyle incelediler. Bunu yaparken Kürtlerle ilgili bilgi ve belgelerle dolu bulunan Sovyet arşivlerinden de yararlandılar. Çünkü geçen yüzyılda Rusya, Kürdistan'a büyük önem vermiştir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nde Kürt ulusal kurtuluş hareketini çeşitli yönleriyle inceleyen araştırmalar da yapılmıştır.

2- Bu yazarların ve diğerlerinin yazdıkları eserlerin adları "Yararlanılan Kaynaklar" bölümünde verilmiştir.

3- Prof. Paule Emile, Ermenistan Tarihi, Arapçaya çeviren Şük-rü Alavi, Beyrut, s.53.

4- Loqa Zoda, Irak'ta Kürt Sorunu ve Ulusal Unsurlar, Beyrut, 1969, s.80.

5- E.H.Keeling, Türkiye ve Rusya Serüvenleri, Londra, 1924, s.208-9,229.

6- İngiliz Şarkiyatçı Herbert Evans, The Middle Eastern Studies dergisinin 1968 tarihli ikinci sayısında, yazarın bu kitabını ve 1967'de yayınlanan ve I.Savaş'ın bitiminden 1932'ye kadar olan dönemle ilgili olarak Kürt tarihi konusunda yazdığı diğer bir eserini, bu konuda iki en önemli eser olarak niteler.

7- "Kürt Bilim Akademisi Dergisi", Cilt 1, 1.Bölüm 1973, s.274-315; Cilt 2, 1.Bölüm, Bağdat 1974, s.179-255, (Kürtçe)

I. BÖLÜM

1- Sovyet Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 10, Moskova 1967, s.1000-1,(Rusça.)

2- A.Adamov, Arap Irak'ı, Geçmişte ve Günümüzde Basra Vilayeti, Peterburg 1916, s.26. (Adamov, bu bilgileri şu kitaptan almıştır: J. de Morgan, Pers'de Bilimin Misyonu, Coğrafi İncelemeler Dergisi, Cilt 2, s.86, Paris 1895.)

3- Bak. Hikmet Sami Süleyman, Ekonomik ve Siyasal Bakımdan Irak Petrolü,1958, s.21-2, 27, 30-1. (Arapça)

4- Bak. Yusuf İbrahim Yezbık, Petrol Uluslar Üzerindeki Basının Nedenidir, Beyrut 1934, I.Bölüm, s.169-71.

5- "Bağdat Demiryolu" adıyla tarihte ün yapan bu proje, Batı devletlerinin Yakın ve Ortadoğu'da siyasal ekonomik egemenliklerini kurmak için giriştikleri çaba ve uğraşlardan bir tanesidir. Uzunluğu 2.400 km'ye varan bu yolun, Akdeniz'in Doğu ucunu Basra Körfezi'yle birleştirmesi kararlaştırılmıştı. Bunun için de yolun Türkiye'nin bir bölümünden, Kürdistan, Suriye ve Mezopotamya'dan geçirilmesi gerekiyordu. Bu yolun yapımı ve işletilmesi için Almanya büyük çaba gösterdi. Bağdat Demiryolu, 19.yüzyılın sonlarından itibaren Batı'lı devletler arasında, Ortadoğu ile ilgili politikaları bakımından anlaşmazlıkların çıkmasına neden oldu. Çünkü Almanlar, bununla İngilizlerin Hindistan ve Mısır üzerindeki hakimiyetini; Rusya'nın da Kafkaslar'da ve Orta Asya'daki egemenliğini tehlikeye sokacaktı. Bazı tarihçiler bu projeyi, I.Dünya Savaşı'na yolaçan büyük nedenlerden biri olarak gösterirler.(Bak. L.Bahri, Bağdat Demiryolu, Bağdat 1967; Zeki Saleh, Mezopotamya-Irak 1600-1914, Bağdat 1957; A.S.Afetyan, Yakın-doğuda Alman Emperyalizmi, Moskova 1966, s.24, 35).

6- Zeki Saleh, age. s.258-9.

7- A.Adamov, age. s.536-7.

8- Z.Saleh, age. s.28.

9- A.S.Afetyan, age. s.25-33.

10- Ruslar, Almanların Bağdat Demiryolu'nu yapma planlarından çok rahatsız oldular. Çünkü, bu yüzden ekonomik ve siyasal egemenliklerinin çok zayıflayacağını biliyorlardı. Yalnız Küçük-

Asya'da değil, Batı İran, Azerbaycan ve Kürdistan'da da durumları böyle olacaktı. 1908'de Lebedev adlı bir Rus mühendis, bu duruma açıkça parmak bastı ve yöneticileri uyardı.

11- Dagobert von Mikusch, Mustafa Kemal Asya ve Avrupa Arasında, Londra 1931, s.360 (İngilizceye çeviren John Linton).

12- M.S.Lazarev, Kürdistan ve Kürt Sorunu - 19.yüzyılın sonlarından 1917'e kadar, Moskova 1964, s.274.

13- M.S.Lazarev, age. s.249,262.

14- "Doğu Hint Kumpanyası", ünlü bir İngiliz şirkettir. 1600 yılında Britanya'nın öndegelen bir kısım tücarları tarafından Avrupa'nın Hindistan, Güeydoğu Asya ve Çin'le olan ilişkilerini güçlendirmek ve geliştirmek için kuruldu. Giderek bir devlet kurumu haline geldi. Bu şirket Hindistan'da birkaç fabrika da kurdu. Yakın ve Ortadoğu'nun birçok bölgesine elattı. 19.yüzyılın ortalarına kadar Britanya'nın siyasal egemenliğini, Doğu ülkelerinde yaymasında belirgin bir rol oynadı. Bu durumuyla Doğu halklarını son derece rahatsız ediyordu. Ve 1857-1859'da Hindistan'da meydana gelen bir ayaklanma nedeniyle İngilizler bu kumpanyayı kapatmak zorunda kaldılar. Doğu Hint Kumpanyası, Irak'da kendisi için uygun bir zemin buldu. Burada etkinliği günden güne artarak gelişti. Bu şirketin yardımları olmasaydı, Büyük Süleyman Paşa 1870'de buraya vali olmazdı. Yine bu kumpanyanın arzusu üzerine 1810'da buradan kovuldu. İsteseydi idam bile ettirebilirdi. Bu şirket, Bağdat yolundan Kürdistan'a ulaşmak için de çalışmalar yaptı.

15- Bu ve diğer bazı Avrupalı gezginler hakkında bak: S.H.Longrigg, Modern Irak'ın Dört Merkezi, Londra 1925, s.334-40.

16- Rich, Bundan önce de Kürdistan topraklarından birçok kez geçmiştir. Özellikle bu defa Bağdat'dan İstanbul'a giderken bir süre Kürdistan'da kaldı ve buradaki azınlıkların durumunu inceledi.

17- Cl.J.Rich, Kürdistan'da Bir İkametgahın Rivayeti, Cilt1-2, Londra 1836, s.808. (Bu eserin 1.Cildi Bahaddin Nuri tarafından 1951'de Arapçaya çevrilmiştir. 1836'da Fransızca çevirisi yayınlandı.)

18- H.C.Rawlinson, Tebriz'den İran Kürdistanı'na Bir Geziden Notlar, Kraliyet Coğrafya Araştırmaları Cemiyet Dergisi, Cilt10, Londra 1840.

Rawlinson, Bundan önce yayınlanmış olan bir diğer yazısında da Kürtlerden ve Kürdistan'dan bahseder. (Bak. aynı dergi, Cilt 9, 1839)

19- J.Morier, İran-Ermenistan-Küçük-Asya'dan İstanbul'a Gezi, (1808-1809) Londra 1812.

J.Morier, İran-Ermenistan-Küçük Asya'dan İstanbul'a 2. Gezi (1810-1816), Londra 1818.

Morier, kitabının 16. ve 17. bölümlerinde Kürdistan'da yaya olarak geçtiği yörelerden bahseder. Diğer kitabında da Kürt tarihi ve etnografyasıyla ilgili bir takım bilgilere yer verir.

20- J.M.Kinner, Pers İmparatorluğu'nun Coğrafi Bir Hatırası, Londra 1813.

J.M.Kinner, Küçük-Asya-Ermenistan-Kürdistan'a Gezi (1813-1814), Londra 1818.

21- Soane'nin Kürdistan'la ilgili eserleri şunlardır:

- Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Gezi, Londra, 2.baskı 1926, s.421.

- Kirmanşah Lehçesiyle Bir Güney Kürdistan Şarkısı, JRAS 1909, s.35-51.

- Bir Kürt Lehçesi Üzerine Notlar, "Kirmanşah'lı Şadi Bren-ci", Şiraz 1909, s.895-921.

- Bir Kürt Lehçesi Üzerine Notlar, Süleymaniye (Türkiye Kürdistanı'nın Güneyinde); JRAS 1912, s.891-940.

- Kürt Dili veya Kurmanci Grameri, Londra 1913, s.13J289.

- Kitabi Avalamiri Qırati Kurdi, Bağdat 1920.

- Goran Şiirinin Kısa bir Antolojisi, JRAS Ocak 1921, s.57-81.

- Güney Kurmanccasının Fonolojisi Üzerine Notlar, JRAS Nisan 1922, s.191-226.

22- Ünlü Kürt tarih yazarı M.E.Zeki, Soane'nin Kürtçe bilgisi hakkında şunları söylüyor: *Bir Kürt kadar kürtçeyi biliyor. Dili-miz hakkında bir Kürt bilgininden daha çok şey biliyor.* (M.E.Zeki, Kürtler ve Kısa Kürdistan Tarihi, Cilt 2, Bağdat 1931, s.291.)

23- Soane'nin, Kürdistan gezisine başlamadan önce "İngiliz-Fars Potrol Kumpanyası"nın yöneticilerinden biri olması ilginçtir. Gezisinden sonra adigeçen kumpanyanın emriyle Kasr-ı Şirin ve Henekin yörelerinde petrol aramaya koyuldu.

24- Onların yüklendikleri bu görevler, yazdıkları eserlerin değerinden hiçbir şey eksiltmez. Kürt halkı, bugün de bu eserlerden büyük ölçüde yararlanabilir.

25- E.Main, Mandadan Bağımsızlığa-Irak, Londra 1935, s.51.

26- M.Sykes, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Aşiretleri, JRAS, Cilt 38, 1908 (Temmuz-Eylül), s.451-486.

27- M.S.Lazarev, age. s.248.

28- Sıdık Eldemolci, Behdinan Kürt İmaretı veya Amadiye İmaretı, Musul 1952, s.120.

29- İsmail Çul, Yezidilik - Eskiden ve Şimdi, Beyrut 1937.

30- G.N.Curzon, İran ve İran Sorunu, Cilt 2, Londra 1892, s.578.

31- P.W.İreland, Bir Siyasi Gelişme Araştırması-Irak, Londra 1937, s.48-9.

32- Bak. "Arap Alemi", Bağdat 22 Ekim 1931.

33- Rusya'nın Kürdistan'daki yöneticilerinden bazıları, geleceğin ünlü kürdologları arasına katıldılar. Örneğin Minorski ve Nikitin gibi .

34- Halihazırda Kürtçede kullanılmakta olan "semaver", "warşaw", "eşterxane" vb. bazı Rusça sözcükler, bu ticari ilişkiler sonucu Kürtçeye katıldı.

35- M.S.Lazarev, age. s. 262.

36- Kürt liderlerinin büyük bir bölümü, Rusya'nın yardımı ile Kürtlere birşeyler sağlamak için çaba gösterdiler. Bazıları yakın ilişkiler kurdu. Bunlardan biri olan Abdurrezak Bedirhan, bu konuda anlamlı ve ileriye gören birçok proje sunmuştu. Simko da, bir kez Rus diplomatlarıyla ilişki kurdu ve kendilerinden yardım talep etti. Egemen olduğu bölge, Kürdistan'ın diğer yerlerine oranla Rusya sınırından daha uzak olmasına rağmen Şeyh Mahmud, gerek savaş öncesinde Rusya ile gerek savaş sonrasında Sovyetler'le ilişki kurmak için girişimlerde bulundu. Ancak Ruslar, Kürt liderlerinin bütün ilişki kurma isteklerini genellikle soğuk karşıladılar.

37- M.S.Lazarev, age. s.1, 30.

38- Kurdoğlu, Kürtler ve Emperyalizm, Ortadoğu Yayın Bülteni Dergisi, Taşkent 1932, s.8-10, 13-4.

39- Ermeniler arasında ulusal özgürlük mücadelesinin boy vermesinden sonra Osmanlı yöneticileri, bağımsız Ermenistan uğruna yürütülen mücadeleye büyük bir kinle baktılar ve katliam yapmaya karar verdiler. İlki 1896, ikincisi 1915'de yapıldı. Yüzbinlerce insan katledildi. Bu olay Avrupa kamuoyunu ayağa kaldırdı ve Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir baskı oluşturdu. Osmanlı yönetimi de kendini temize çıkarmak için güçlü ellerini Kürtlerin içine uzattı. Bu birkaç Kürt derebeyinin, Ermeni miliyetçilerinin kendilerinde yarattığı kinle harekete geçmeleriyle Kırım gerçekleştirildi.

40- Sir Percy Sykes, Irak Asurileri Kısa Tarihi(1918-1932), Kraliyet Merkezi Asyalılar Cemiyeti Dergisi, Londra Nisan 1934, s.256.

41- A.Adamov, age. s.218-19.

42- Bu misyonerler çalıştıkları yerlerde halka, özellikle hastalara yardım ettiler. Bununla birlikte orada oluşları, yaşam anlayışları ve kurdukları ilişkilerle halkı etkilediler. Bir Avrupa kentlisi ile kurulan ilişkiler sakat sonuçlara yolaçtı.

43- Ali Seydo Elgorani, Umman'dan Amadiye'ye veya Güney Kürdistan'a Gezi, Kahire 1939, s.205-8.

44- Fransa, Musul Vilayeti ve çevresine, öncelikle de Musul'a bu bakımdan önem veriyordu.

2. BÖLÜM

1- Sıdık Eldemolci, age. s.81.

2- M.S.Lazarev, age. s.295.

3- M.S.Lazarev, age. s.200.

4- Sıdık Eldemoloci, age. s.90.

5- Makalenin ikinci bölümünde yeralan bilgilerin büyük bir kısmı, öncelikle örgüt, siyasi cemiyet ve liderleriyle ilgili etkinlikleri, yazar kendisi toplamıştır. Bu konuda, sözkonusu örgüt ve cemiyetlerin çoğunun bizzat kuruluşuna katılmış olan Memduh Selim ve Ekrem Cemil Paşa'dan çok yararlanmıştır.

6- Dr. Blec Şerko, Kürt Sorunu Eskiden ve Şimdi, Kahire 1930, s.51.

7- İ.O.Farizov, Kürt Ulusal Özgürlük Hareketinin Yakın ve Ortadoğu Halklarının Anti-Emperyalist Mücadelelerindeki Yeri (Doktora tezi), Moskova 1953, s.19.

8- Bu okulda eğitim, Kürtçe olarak yapılıyor ve öğrenciler Kürtlük ruhuyla yetiştiriliyordu. Ama ne yazık ki çok geçmeden bu okulu kapamak zorunda kaldılar.

9- Okul , 4 Kasım 1913'de açıldı. Bu olay Hoy kasabasında büyük bir hoşnutluk yarattı. Açılıştta 29 öğrencisi vardı. Bunlar Kürt diliyle ders görüyor, Rus alfabesiyle yazıyorlardı. Rus dili ve edebiyatını da okuyorlardı. Okul binasında bir de küçük bir hastahane açılmıştı.(Bak. M.S.Lazarev, age. s.227-8).

10- "Kürdistan", yayınlanan ilk Kürtçe gazetedir. Sayfalarının da Kürt edebiyatına geniş bir yer ayırdı. Ehmedê Xani'nin şiirleri yoluyla Kürt aydınlarına çağırıda bulunuyor, onları harekete geçirmeye çalışıyor ve bu konulara ilgi duymalarını istiyordu. ("Kürdistan", sayı 6, Hicri 1316).

11- Rusya'nın ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin ünlü kürdoloğu H.A.Orbeli (1887-1961), Kürtlere derin bir ilgi duyan ve kurdo-lojiye büyük bir önem veren büyük bir bilim adamıdır. Orbeli'nin önerisi üzerine Leningrad'daki Şarkiyat Enstitüsü'ne Kürtçe bir bölüm eklendi.

12- Bu derginin 1.sayısı 8 Şubat 1914'de basıldı. İlk üç sayısı toplam 72 sayfadır, yani her sayısı 24 sayfa.

13- "Bangî Kurd", sayı 3, s.68.

14- "Bangî Kurd", sayı 3, s.69.

15- Sahipzade Süleymaniye'li Mehmet Arif imzasını taşıyan bu beyitler, "Bangî Kurd"un 3. sayısının 69., 70. sayfalarında yayınlanan bir kasideden alınmıştır.

16- Şükrü Elfavî'nin "İslami Döneminde Kürt Tarihi" başlıklı uzun bir makalesi "Bangî Kurd"da Türkçe olarak yayınlanmıştır.

17- Aynı makale.

18- Mela Selim Efendi, Meşhure ailesindendir.

19- M.S.Lazarev, age. s.215.

20- A.Safrastıyan, Kürtler ve Kürdistan, Londra 1948, s.73.

Bitlis Ayaklanması liderlerinin Ermeniler ve Asurilerle yakınlık kurmaları, İstanbul Hükümeti'ni güçsüz düşürdü. Çünkü onlar, Kürtleri azınlıklara, öncelikle Ermenilere karşı kullanmak için çaba gösteriyordu.

21- İsyancıların Bitlis merkezine girmeleri Türk kuvvetlerinin işini kolaylaştırdı ve aynı gün ilk anda 40 kişi öldürüldü ve isyancıların moralini zayıflatarak 60 kişi öldürmeyi başardılar.

22- 7 Mayıs 1914'de isyan liderlerinden onbir kişiyi Bitlis'de idam ettiler. (Bak. M.S.Lazarev, age. s. 216.)

23- Osmanlı yönetiminin Kürt ayaklanmalarını kolaylıkla bastırmasına olanak veren diğer etkenlerden birisi de, bu başkaldırıların arasında birlik ve ilişkilerin olmamasıdır. Örneğin Bitlis ve Barzan ayaklanmaları aynı sıraya rastladıkları halde özgürlük hareketinin liderleri, bu iki hareketi birleştirerek koordineli yürütmek için herhangi bir çaba göstermediler.

24- Kürtlerin Konumu ve Hakları Üzerinde Memorandum, Paris 1948, s.11.

25- Balkan ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bölümünü meydana getiriyordu. Ancak bu bölgedeki halklar arasında ulusal bilincin ve miliyetçi politikanın gelişmesi, Osmanlı zorbalığının artması sonucu, arka arkaya bir dizi ayaklanma oldu. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu halklar, Osmanlı egemenliğinden peşpeşe kurtulmaya başladılar. İşte Kürdistan'ın durumu da savaştan önce Balkanların kurtuluşundan önceki durumuna benziyordu. Osmanlı yönetimi bunu görebilmiş ve Balkanlar gibi Kürdistan'ı da kaybedecekleri korkusuna kapılmıştı. Bu nedenle bu konuyu birkaç kez incelediler. İttihad ve Terakki Komitesi, 4 Nisan 1913'de özel bir toplantı yaptı ve Kürtlere karşı izleyecekleri politikayı saptadı. Egemenlerin bu girişimleri sorunu gerçekte çözmüş olmadı. Çünkü gerek bunlar, gerekse o dönemin İran yönetimi, Kürt sorununun ya silah zoruyla ya da diğer bir takım etkili yöntemlerle "çözmek" istiyorlardı.

26- B.Nikitin, Kürtler-Tarihsel ve Sosyolojik Bir Araştırma, Paris 1956, s.195.

3. BÖLÜM

1- Özellikle başlangıçta.

2- 1.Dünya Savaşı patlak verdiğinde Türkiye, her bakımdan Almanya'nın yanında yer aldığı halde savaşa resmen katılmadı. Savaşın üzerinden henüz birkaç gün geçtiği halde İstanbul'da Almanlarla yaptığı bir toplantıda, savaşta Almanya'ya yardım edeceğine dair gizli bir antlaşma imzaladı. Yine aynı gün, savaşta tarafsız kalacağını da sözde ilan etti. Buna karşılık İttifak Devletleri de 28 Ağustos 1914'de, Osmanlı Devleti tarafsız kaldığı sürece topraklarına dokunmuyacaklarını bildirdiler. Ancak Türkiye ve Almanya arasındaki işbirliği her geçen gün daha da açığa çıktı. 29 Ekim 1914'de iki tarafın gemilerinden ikisi Rusya'nın Karadeniz kıyılarını bombaladılar. Bu olay, Türkiye'nin bütünüyle ve açıkça savaşa katılışının başlangıcı olarak kabul edilir. 3 Kasım'da Rusya, üç gün sonra da Britanya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.

3- M.S.Lazarev, age. s.3-30.

4- M.S.Lazarev, age. s.299.

Daha önce de belirtildiği gibi, Türk ve Alman gemilerinin Rusya'nın Karadeniz kıyılarını top ateşine tutuşları, 1.Dünya Savaşı'nın Yakınoğu'daki başlangıcı olarak gösterilir. Ancak bundan önce de Türkiye ve Rusya arasında, İran Kürdistanı'nda anlaşmazlıklar birkaç kez silahlı çatışmalara dönüştü. Bu nedenle Lazarev, savaşın Yakınoğu'daki ilk silah seslerinin İran Kürdistanı'ndan yükseldiğini önesürüyor.

5- M.E.Zeki, Kürdistan ve Kürtlerin Kısa Tarihi, Kahire 1936, s.274.

Bu bilgiler kuşkuyla karşılanmamalı. Çünkü yazarın kendisi de Osmanlı ordusunun öndegelen bir subayıydı.

6- "Seferberlik" sözü genellikle o günlerde Kürtçeye girmiş ve "dönmek üzere gitmek" anlamında kullanılageliyor.

7- N.G.Korsun, 1.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi ve Sarı Kamış Savaşı(1914-1915), Moskova 1937, s.30.

8- N.G.Korsun, Kafkas Cephesinde 1.Dünya Savaşı, Moskova 1946, s.36-39.

9- Gerçekten de Sarıkamış savaşı Osmanlı ordusunun belini kırıdı. Bu yenilgi, Güney Irak'da ve Süveyş Kanalı yöresinde bulunan kuvvetleri de derinden etkiledi. Bunun sonucu İngiliz kuvvetlerinin ilerleyişi kolaylaştı.

10- Savaşan devletlerin çoğu (Britanya, Rusya, Almanya, Türkiye), bir yıldan beri Irak topraklarına gözdikmiş bulunuyorlardı. Bu nedenle kendi savaş planlarında İran'a da bir yer ayırdılar. Ancak Mart 1915'de Rusya ile İngiltere, İran topraklarının paylaşımı ile ilgili gizli bir antlaşma imzaladılar.

11- Britanya ve Rusya, Meşrutiyet Devrimi'ni (1905-1911) bastırmak bahanesiyle Kuzey ve Güney İran'da bazı bölgeleri işgal ettiler. Kuvvetleri savaşın başlangıcına kadar buralarda kaldı ve sadece Rus ordusu Hoy kasabasına kadar geri çekilmişti.

12- Aynı sırada Türk kuvvetleri Tebriz'i ve Azerbaycan'ın birkaç yöresini işgal etmiş bulunuyorlardı. Bu da İran Kürdistanı'na girmelerini kolaylaştırdı.

13- M.S.İvanov, İran Tarihi Üzerine, Moskova 1952, s.25.

14- W.Agleton, 1946 Mahabad Kürt Cumhuriyeti, Londra 1963, s.9.

15- Ali Seydo Elgorani, age. s.205-9.

16- "Moskova'lı" anlamına gelir. Hala Kürdistan'ın birçok yerlerinde yaşlı kadın ve erkekler, zamanında, Rusların yedi aileyi nasıl kestiklerini anlatırlar. A.Wilson, kitabının I.Cildinde, Rus askerlerinin girdikleri Irak Kürdistanı'nın her yöresinde halkın yüreğini nasıl yaraladıklarını, özellikle 1916 ve 1917'de iki kez Rus işgaline sahne olan Hanekin halkına ne büyük acılar çektirdiklerini anlatır. (A.T.Wilson, Mezopotamya'nın sahipleri 1914-1917, Kişisel ve Tarihsel Kayıtlar, Londra 1930, s.160.)

17- Hüseyin Hüsnî Mukriyani'nin anlattıklarına göre, Revan-duz'da sadece birkaç binaya dokunulmamıştı, onlar da kendileri için gerekliydi. Diğerlerinin tümünü yıktılar. (Bak. H.H.Mukriyani, Soran Mirlerinin Tarihi, Hewler 1962, 2.Baskı, s.113.)

18- Mirza Fettah Gazi (Gazi Fettah), Gazi Mehmed'in dedesi-

nin küçük kardeşidir. Mukrilerin öndegelen ünlü şahsiyetlerinden biridir. Gençlik ve yaşlılık yaşamını bölge halkına hizmet ederek geçirmiştir. Bu nedenle Kürt halkına düşman olanlar, O'nun kanına susamışlardı. I.Dünya Savaşı döneminde Türk ve Rus askerlerine karşı Mahabad bölgesini kahramanca savundu. Kendisi ve oğlu Rus askerleri tarafından şehid edildi. Anlaşılanlara göre son mermisine kadar savaşmış ve sonra bulunduğu siperden çıkarak düşmana şöyle seslenmiş: *Artık oğlumun ve benim cesetlerime basıp geçerek şehrimi işgal edebilirsiniz. Öldürebilirsiniz beni. Çünkü yüreğim rahattır. Ulusumun uğruna oğlumu feda ettim ve şimdi kendimi de feda ediyorum...* Gazi Fettah'ın göğsüne 70 kurşun sıkılmıştı. (Bak. Rahim Gazi, Gazi Muhamed, elyazması, s.31-3.)

19- Rusya, Şubat 1917'de çarlık yıkılıp burjuva devrimi başarıya ulaştığı halde askerini geri çekmedi. Tüm savaş alanlarında ve Kürdistan'da savaşa devam ettiler. Yeni egemenlerin, Kürdistan konusunda çarlık politikasını aynen devam ettirmeleri, eskiden olduğu gibi Kürt önderleri kendilerinden yana kazanma girişimleri, belirtilmeye değer bir durumdur.

20- Daha sonra, daha geniş bir biçimde anlatılacağı gibi, Britanya, sömürgelerde Rusya ile komşu olmak istemiyordu. Bu yüzden Sykes-Picot Antlaşması'na göre Kürdistan'ı Rusya'ya bıraktı. Yine bu antlaşma ile Güney Kürdistan'ın da Fransa'ya verilmesine rıza gösterdi.

21- Abdurrezak Elheseni, Irak'ın Yeni Politikasının Tarihi, Sayda 1954, I.Bölüm, s.53-4.

22- Refik Hilmi, Notlar, Bağdat 1956, I.Bölüm, s.49-50.

Şeyh Mahmud'un komutasında bir Kürt süvari birliği bu savaşa katıldı.

23- A.T.Wilson, Mezopotamya'nın Sahipleri 1914-1917, s.35.

Bazı kaynaklara göre Osmanlı askerinin verdiği ölü ve yaralı sayısı daha da kabarıktır. (Örneğin bak. Muhamed Tahir Elumri, Irak'ın Siyasal Tarihi, Musul 1924, I.Bölüm, s.105.)

24- Dr.Zeki Saleh, Çağdaş Irak Üzerine, Bağdat 1953, s.11.

25- Dört yıllık savaş boyunca İngiliz ordusu Irak'da toplam 31.000 ölü verdi.

26- Aynı savaşta Türkler, 11.000'e yakın esir, 51 top ve çok miktarda askeri mühimmat kaptırdılar. (Bak. A.T.Wilson, Mezopotamya Sahiplerinin Bir Çarpışması, Tarihsel ve Kişisel Kayıtlar, Londra 1931, s.16-7.)

27- A.T.Wilson age. s.8.

28- İngilizlerin Irak'da 1.dereceden yöneticileri olan Arnold Wilson, kitabında Soane'nin Süleymaniye ve Hanekin yörelerine yaptığı siyasi hizmetlerden önemle bahseder. Bununla birlikte İngiliz adamlarının savaşta çok yararlı çalışmalar yürüttüklerinden de sözeder. Wilson, Soane'dan büyük bir gururla bahsederken şunları yazıyor: *Ender rastlanan kişilerden biriydi; onu tanıdığım için çok mutluyum... Soane, eşsiz bir dilbilginiydi. Yaşamımda gördüğüm, İran'da yaşamayı zevkle başaran tek kişiydi.* A.T.Wilson, age. s.162,169.

Soane, savaşın sonuna kadar Irak'da İngiliz askerleriyle kalmış, "Basra Times" ve "Bağdat Times" gazetelerinin yayınlanmasında büyük rol oynamıştır. Bu iki kent, İngilizlerin işgalinde olduğu sürece bu gazeteler yayınlarını sürdürdü.

29- C.J.Edmonds, Kürtler-Türkler-Araplar, Kuzeydoğu Irak'da Gezi ve Araştırma, Londra 1957, s.29.

30- Captain Noel çok bilgili, becerikli ve güvenilir bir subaydı. Çok iyi Farsça biliyordu. Doğu'daki aşiretlerin ve reislerinin bencilliklerini iyi kavramıştı. Noel, başlangıçta Bahtiyarlar arasında çalıştı ve bura halkını Almanlara karşı harekete geçirmeyi başardı. İngiliz Petrol Kumpanyası'na İran'da büyük hizmetleri dokundu. Savaşın son yıllarında Noel, Kürdistan aşiret reisleri ve yöneticilerle iyi ilişkiler kurdu. Kürtçeyi öğrenmeye başladı. Noel'in Kürdistan'da bağımsız bir devletin kurulmasından yana olması ilginçtir. Gizli raporlarında Britanya yönetimini bu yönde çaba göstermeye teşvik ediyor. (Bak. Britanya Dış Politika Dokümanları 1919-1930, I.Seri, Cilt 4, Londra 1952, s.678, 693, 742, 782.)

Noel, Kürdistan'da birkaç yıl gibi kısa bir süre çalıştı. Ama Kürdistan'lı tanınmış pekçok kişiyi kısa bir zamanda kazanmayı başarmakta gecikmedi. Öyle ki Refik Hilmi şöyle yazar: *Zaman Noel'in gönlüne göre gitseydi hiç kuşku yok ki "Büyük Kürdistan"ın temellerini atacaktı.* (R.Hilmi, age. s.69.) Noel kürdistan'da çok

kalmadı, İngiliz yöneticileri O'nu "özel" işi gereği hemen Kafkasya'ya gönderdiler. Ora'dan dönüşü sırasında devrimciler tarafından tutuklandı.

31- Yu.V.Klyuçnikov - Andrei Sebanin, Yeni Dönemde Antlaşma ve Notalarda Uluslararası Politika, 2.Bölüm, s.188-89, Moskova 1926,

32- Britanya'nın Dış Politika Dokümanları, Cilt 4, s.594, 679, 743.

33- H.St.Philby, Arabistan Günleri, Londra 1948, s.173-74.

34- Amaç Musul Vilayeti'nin tümüdür.

35- N.G.Korsun, Irak Arabistanı'nın Doğuşu, Moskova 1928, s.30.

4. BÖLÜM

1- Bazı tarih yazarları bu konuyu yanlış düşünüyorlar. Güya Kürt halkı Birinci Dünya Savaşı yıllarında kurtuluş mücadelesinden vazgeçmiş.

2- Abdulmunem Elgülamî, Üç Fedayi, Musul 1952, s.50-1.

Türkler, Feneki aşiretinden Abdullah Şıkaki gibi Kürtlerin ihanetinden yararlanarak 1914 sonbaharında Şeyh Abdulselam'ı yakaladılar.

3- Blec Şerko, age. s.50.

4- M.S.Lazarev, age. s. 311.

5- Alisher'in I.Dünya Savaşı'ndaki yaşamı ve mücadelesi için bak. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952, s.112-13.

6- Jöntürklerin işbaşına gelişinden sonra Şeyh Mahmud'un babası Şeyh Sait Musul'dan uzaklaştırıldı. Aynı yıl(1908) kendisi, birkaç adamı ve oğlu Şeyh Ahmet, Türk yöneticiler tarafından kurulan bir tuzak sonucu öldürüldüler.

7- Osmanlı yönetimi Diyarbakır ve Mardin ayaklanmalarını bastırmak üzere yedinci orduyu, birçok diğer birliklerle takviye ederek harekete geçirdi. (Bak. M.S.Lazarev, age. s.349.)

8- Rus askeri, siyasal görevlileri ve işbirlikçilerinin, bu ayak-

lanmalara büyük ilgi göstermiş olmaları dikkate değer bir konudur. İşlerine gelen her yerde ateşi kızıştırdılar. Olayların gelişimini adım adım izleyerek merkezlerine rapor ettiler. Bunlardan bir kısmı Kafkaslar'daki karargaha, bir kısmı da Petrograd'daki Dışişleri Bakanlığı'na gönderildi. Tarih yazarları için en önemli kaynaklardan biri olan bu raporlar, şimdi Sovyet arşivlerinde bulunuyor. Sovyet kurdologları, Kürdistan'la ilgili konularda bunlardan yararlanmaktadırlar.

9- M.S.İvanov, age. s.260.

10- Dünya Tarihi, Cilt 8, Moskova 1961, s.574.

11- İsmail Hakkı Şaveyis'in verdiği bilgilere göre, tutuklu bulunan bu Kürt aydınları, kendilerinin kurdukları gizli ulusal bir örgütün mensuplarıydı. (Bak. "Roja Nû", sayı 9, s.24-6, Süleymaniye Kasım 1960.)

12- Savaşın sonlarına doğru bu durum öyle bir hal aldı ki, Osmanlı ordusunda artık bir Kürde rastlamak bile güçtü.

13- Blec Şerko, age. s.60.

14- Kürtlerin Konumu Üzerine Memorandum, s.11.

A.Safrastıyan, age. s. 76, 81.

D.A.Schmidt, Cesur İnsanlar Arasında Gezi, Toronto 1964, s.52.

Bazı kaynaklara göre bu 700.000 kişinin "muhacir adresleri" İstanbul'da var. (Örneğin bak. Blec Şerko, age. s.62.) İstanbul'da yayınlanan "Serbestî" gazetesi Nisan 1919 tarih ve 30. sayısında, savaş yıllarında Batı Anadolu'ya sürgün edilmiş birkaç bin Kürtten her nasılsa bahseder.

15- Bu ağır yaşam koşulları onları, her ne pahasına olursa olsun Kürdistan'a dönmeye zorluyordu. Savaşın bitiminden sonra Milletler Cemiyeti, bunların kendi yerlerine dönmelerine izin vermesini istedi. Birçokları, yasak kararına rağmen daha önce ülkelerine gizli olarak dönmüştü. Bir kısmı da savaştan sonra döndü. (Bak. Abdulaziz Yamulki, Kürdistan ve Kürt İhtilalleri, Cilt I, Tahran 1946, s.71.)

16- Birçok tarih yazarı, savaş yıllarında Kürtlerin karşı karşıya kaldıkları sayısız dert ve acılardan bahsederler. Bunlardan bazı-

larına bizzat tanık olan M.E.Zeki Bey uzun uzun anlatır. (M.E.Zeki, age. s.280, 283...)

- 17- M.S.Lazarev, age. s.314.
- 18- C.J.Edmonds, age. s.81.
- 19- A.T.Wilson, Mezopotamya'nın Sahipleri, s.266.
- 20- H.H.Mukriyani, age. s.114.
- 21- M.E.Zeki, age. s.380.
- 22- M.S.Lazarev, age. s.314
- 23- Savaşan devletlerin bir kısmı, ağır ekonomik koşullar karşısında "karşılıksız" para bastırıp kullandılar.
- 24- Bak. Ulusların Birliği Irak ve Türkiye'nin Sınır Sorunu, Cenevre 1924, s.42.
- 25- Refik Hilmi, age. s.30-3, Cilt 1.

5. BÖLÜM

1- İlk bağımsız Ermeni Devleti M.Ö. 6.yüzyılda kuruldu. İlk ve Ortaçağ'da Ermeniler gelişkin ve canlı bir topluma sahiptiler. Ortadoğu uygarlıkları arasında belirli bir yerleri vardı.

2- Aynı Şah Abbas, birçok Kürt aşiretlerini de yurtlarından uzaklaştırdı.

3- Kürdistan, bundan yaklaşık yüzyıl önce, yani 1514'de Osmanlılarla Safeviler arasında paylaşıldı.

4- Yine bu dönemde Kürtlerin bir kesimi de Rusya'nın egemenliği altında kaldı. Şimdi Sovyetler Birliği'nde yaşayan Kürtlerin çoğu, o Kürtlerin torunlarıdır.

5- Kürtlerden bahseden yazarlar, Kürtlerin taasup göstermediklerini, geniş hoşgörüyü sahip olduklarını özellikle vurgulamışlar. Bu, Asurilerin yüzyıllar boyunca dinsel inançlarını ve geleneklerini Kürdistan'ın çeşitli bölgelerinde serbestçe korumalarını sağladı.

6- Ermeniler, Türkçe okuma yazma öğrendikten sonra da alfabelerini kullanmaya devam ettiler. Dr.Astarcıyan'ın bahsettiği gibi, ilk Ermeni gazetesinin 1794'de yayınlanmasıyla, dünyada gazete sahibi ulusların onuncusu oldular. Bu konuda ADB ve Türkiye'den önce yeraldılar. (Bak. Dr.Astarcıyan, Ermeni Kültürü ve Edebi-

yatı Tarihi, Musul 1954, s.131.)

7- Örneğin Sivas gibi bir şehirde, katliamdan önce, Ermeni nüfusu yaklaşık olarak şehir nüfusunun %35'ini oluşturuyordu. Sivas'a dışarıdan mal getiren 166 büyük tücardan 125'i Ermeniydi. 9.800 küçük tücardan 6.800'ü, 153 adet yerli atelyeden 130'u Ermenilerindi. Van'da bu oran Sivas'dakinden daha yüksekti. (M.S.Lazarev, age. s.36.)

8- İsim olarak onda bir idi. Gerçekte bundan da fazlaydı. Ermenistan'da ve Kürdistan'da mütezimlerin büyük kesimi Kürt egemenlerden meydana geliyordu.

9- Bu gizli mektup, Ermenice olarak yazılmış ve daha çok Ermenilerin içinde bulundukları ağır koşullardan bahseder. Buna karşılık mektubun yazarı, bu konuda Ermeni ve Kürt köylerini birbirinden ayırmamıştır.

10- "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları" adlı araştırma, Prof.M.G.Nersisyan'ın denetiminde gerekli belge ve materyallerin toplanması sonucu yazılmıştır. Erivan 1966, s.209-10.

11- M.S.Lazarev, age. s.33.

12- Birkısım Kürt beyler de vergilerini ödeme yoluyla Ermeni topraklarını zaptettiler.

13- Akademi V.A.Gordlevski (1876-1956), Sovyetler Birliği ve dünyanın en büyük Türkolog ve Şarkiyatçılarından biridir. Türkiye ile ilgili, her bakımdan büyük bir bilimsel değeri olan 300'e yakın bilimsel çalışma yapmıştır.

14- V.A.Gordlevski, Seçme Eserler, Moskova 1962, 3. Cilt, s.127.

15- V.A.Gordlevski, age. s.126-27.

16- Opera, tiyatro, müze ve kütüphane gibi yerler Ekim Devrimi'nden önce Ermenistan'da ve (Sovyet) Azerbaycanı'nda kapatıldılar.

17- Bu, Ermeni yaşamının Rusya'nın egemenliğinde istenilen düzeye ulaştığı anlamına gelmez. Ancak buradaki yaşam, Osmanlı egemenliğinde kalan kesimden daha ileri olmuştur. Söz konusu belgeler sadece bu gerçeği ortaya koyarlar. Ayrıca bu olgu, Ermeni

kırımlarında bir etken olarak ortaya çıkar.

18- Birçok defa Kürt silahlılar, Rus kuvvetlerinden yana geçtiler. Bazan, bazı Kürt liderleri Osmanlı Devleti'nden kaçıp Rusya'ya sığındılar, yardım istediler.

19- San Stefano Antlaşması, yalnız muzaffer Rusya ile yenik Türkiye arasında imzalandı. Bu, Rusya'nın Balkanlar'dan yayılmasına olanak sağladı. Kuşkusuz diğer büyük devletler bu yayılmadan rahatsız oldular. Rusya'yı Berlin Kongresi'ne katılmaya mecbur ettiler. Bu biçimde Rusya'nın sözkonusu antlaşma ile elde ettiği avantajları, bir oranda kısmayı başardılar. Burada önemli olan, Ermeni sorununun her iki tarafça gündeme getirilmesidir.

20- Ermeni temsilcisinin yanısıra, birkaç diğer temsilciye de bu Kongre'ye katılma izni verilmedi. Ancak Kongre nedeniyle temsilcilerinin Berlin'e gelişleri ve birtakım ilişkiler kurmaları da Ermeni halkı için büyük bir kazanım oldu.

21- Sultan Abdulhamid döneminde bunun gerçekleştirilmesi için çaba gösterildi. 12 Eylül 1898'de Rusya'nın Beyrut Konsolosu, İstanbul'daki Rusya Elçisi'ne yazdığı gizli mektupta bundan sözeder. (Bak. Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Kırımları, s.140)

22- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.VII.

23- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.8.

24- Bazı kaynaklar da, İstanbul'da ölü sayısını 15.000 olarak gösterirler. Örneğin bak. Faiz Elgiseyn, Ermeni kırımları, s.10, 2.Baskı, Beyrut.

25- Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Kırımları, s.95, 107, 115-22, 137, 139 ve diğerleri.

26- R.D.Robinson, kısaca ve özlü bir biçimde bu sorunun çerçevesini belirler ve şöyle yazar: *Jöntürkler Ermeni, Kürt ve diğer devrimci örgütlerden destek ve yardım gördüler. Çünkü ortak amaçları Sultan'ın devrilmesiydi. Bu yönde çaba gösteren herkes teşvik edilmeliydi.* İ.D.Robinson, İlk Türk Cumhuriyeti- Ulusal Kalkınması İle İlgili Bir Etüt, Cambridge 1963, s.6.

27- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.VIII, 172-73, 221.

28- Faiz Elğiseyn, age. s.28.

29- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.220-21, 280-81, 285 vd.

Bu konuda onlarca ve belki yüzlerce örnek daha verilebilir. Ancak verdiğimiz örnekler, Ermeni katliamının, nicel ve nitel boyutlarını kavramayı kolaylaştıracı nitelikte olanlardan seçilmiştir.

30- Faiz Elğiseyni, Ermeni Kırımları adlı kitabında birkaç örnek verdikten sonra şöyle devam ediyor: *Diyarbakır'da en az 5 Ermeni kızının çalıştırılmadığı ev yok gibiydi. En düşük ücret Ermenilere ödeniyordu... Anlatılanlara göre en az 5.000 Ermeni kadın Diyarbakır'da işçilik yapıyor. Bunların çoğunluğu Erzurum, Harput ve diğer vilayetlerden gelmişler.* (age. s.37-8.)

31- Şimdi üç milyon kadar Ermeni Sovyetler Birliği'nde yaşamakta. Bunun yanında yirmiden fazla ülkede Ermeni var. ABD'de 450.000, Fransa'da 200.000, İran'da 200.000, Lübnan'da 180.000, Suriye'de 150.000, Arjantin'de 20.000,... Irak'da, Mısır'da, Brezilya'da, Kanada, Yunanistan, Bulgaristan, Hindistan ve onlarca diğer ülkede binlerce Ermeni yaşıyor. Bunların büyük bir bölümü baskı, kırım ve zulümler sonucu perişan ve derbeder oldular. Ancak bu halkın bilinçli evlatları, her yerde güçlerini, cevherlerini göstermekte gecikmediler. Ermeni bilgin ve sanatçıları her tarafa ün saldılar. Sovyet Ermenistanı şimdi Doğu'nun en önde gelen ülkelerinden biridir. Ermeni yazarlarından biri, bu gerçeği şöyle dile getiriyor: *Ermeni halkı, baskı altında ufala ufala bir elmas gibi oldu.* (Akademi E.V.Tarle, Emperyalist Dönemde Avrupa - Moskova, Leningrad 1923, s.388-93.)

32- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları.

33- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.XI-XII.

34- Halep'deki Portekiz Konsolosu'nun, İstanbul'daki İtalyan Elçisi'ne bunu yazmış olması dikkat çekicidir.

35- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.31, 99-100, vd.

36- Faiz Elğiseyn, age. s. 29-30.

37- Bitlis kentinde ''Sığınma Komitesi '' kurulmuştu. Öyle anlaşıyor ki ağalar, bu Komite'ye Ermenileri ''hediye'' olarak götür-

mek karşılığında para almışlar. Çünkü o Komite, kendisine teslim edilen Ermenilere karşılık para ödüyordu. Ancak giderek getirilenlerin sayısı arttıkça ödenen para miktarı da düşürüldü.

38- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, Cilt 3, s.129-30.

39- Bu konuda göze çarpan ve dikkatleri çeken en önemli olay, Bedirhan tarafından Asurilere yapılan saldırıdır. Bu da, Asurilerin Bedirhan'ın kurumlarına vergi ödememelerinden ileri gelmiştir.

40- Major Keneth Mason, Merkezi Kurdistan, "Coğrafya Der-gisi" Cilt LIV, no:6, Aralık 1919, s.329.

41- V.A.Gordlevski, Seçme Eserler, Cilt 3, s.126-27.

Ermeni aydınlarının bunda olumlu rolü görüldü. Kendileriyle müslümanlar arasında dinsel duyguları kullanmadılar. Çünkü çoğu körü körüne değil, ileriye gören bir anlayışla bu sorunlara bakmış ve güçlüğü bu noktada olduğunu kavrayabilmiştir. Rusya'da Ermenilerle müslümanların ilişkileri olumluydu. Bu, Ermenilerle Azeriler arasında ortak ulusal sorunun bir sonucu olarak gerçekleşti.

42- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.126, 131, 143, 225 vd.

43- Hamidiye Alayları, resmi olarak 1890'da kuruldu. Kuruluş amacı daha baştan, Sultan Abdulhamid iktidarının korunması, muhaliflerin ezilmesi, "asi" Kürt aşiretlerinin Padişah'ın denetimine sokulması oldu. Buna Kürt aşiretlerinin büyük bir bölümü katılmadı; katılanlar ise Sultan'ın uşakları olarak görülmeye başladılar. Bu, sadece Ermeniler için değil, Kürtler bakımından da apaçık bir durumdu. Bak. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, 2. Bölüm, s.31-2.

44- M.S.Lazarev, age. s.57.

45- Buna karşılık Kürdistan'da da birçok siyasi, Ermenistan'ın tümünü Kürdistan olarak gösteriyordu. Ancak Kürt hareketinin, Ermeni hareketine oranla zayıf olması nedeniyle o kadar yankı bulmadı ve etki yapmadı.

46- Hacı Kadir Koyi'nin Bütün Şiirleri, Bağdat 1925, s.51.

Hacı Kadir Koyi'nin çok önemli ürünlerinden olan bu şiirleri,

zamanında dikkatleri çeken olayları işlemiş ve bu, özellikle Mesut Mehmet, Celal Talabani, Dr.İhsan Fuad, Dr.İzeddin Mustafa Resul, ve Mehmed Mela Kerim adlı Kürt aydınlarının gözünden kaçmamıştır. Doktora tezini Hacı Kadir'in sanatı ve yaşamı üzerine yapan Dr.Fuad, şairin *Cizre-Botan*'da, *çok derin* duygularla *Ermeni mücadelesine* arka çıktığını yazar. (İhsan Fuad, Hacı Kadir Koyi'nin Eserleri ve Kürt Edebiyatındaki Yeri, Doktora Tezi Özeti, Moskova 1966, s.12.)

Dr.İzeddin de şiirlerine birkaç satırla değiniyor, Hacı'nin emperyalizmle Ermeni hareketi arasındaki plan gereği, Kürt topraklarının işgal edileceğine işaret ederek halkı uyarmak istediğini yazar. (Dr.İ.M.Resul, Kürt Edebiyatında Realizm, Beyrut, s.76.)

Mehmet Mela Kerim de, sorunun yalnız bir yanını görmüş ve bu konuda Hacı'yi şiddetle eleştirmiştir. *Ermenistan halkının mücadelesine karşı* çıkmış ve *bütün gücüyle* Kürt ulusuna çağırıda bulunarak, *bu ulusun bağımsızlık direnişine karşı çıkarmaya çalışmıştır*. (M.M.Kerim, Hacı Kadir Koyi Kürt Ulusunun Yaşamında Yeni Bir Evrenin Şairidir, Bağdat, s.62-6).

"Pirot" imzasıyla M.M.Kerim'e cevap veren bir yazısında Celal Talabani de sorunun öteki yanını görmüş, O da emperyalist devletlerin (en başta Britanya ve Rusya), Sevr Antlaşması'nda Bağımsız Ermenistan belirlemesi yapmamış olmalarına rağmen, Ermeniler için gerici bir devlet kurmak ve Kürdistan'ın bir bölümünü buraya katmak istediklerini belirtmiştir. ("Xebat", 26 Temmuz 1966).

San Stefano Antlaşması'nın 11. maddesi, emperyalistlerin Ermenilere verdikleri önemi en iyi şekilde somutlayan "Berlin", ta Sevr'e kadar "otonomi" sözü bile yer almıyor. "İslahat", "Ermenilerin Kürt ve Çerkeslerden korunması"ndan söz ediliyor. Öyle görülüyor ki bu nedenle Ermeni temsilcisi, dönüşünde Beyrut'da şöyle konuşmak zorunda kaldı: *Berlin'de özgürlüğü gördüm. Ama bir parça kağıt yiyemedik. Evlatlarım, (yani Ermeniler-yaz.) hiç yabancı bir umuda belbağlamayın. Kendi işinizi kendiniz görün.*

Mesut Mehmet, kitabının birinci ve ikinci ciltlerinde Şair'in İstanbul'daki şiirlerini elde edememiş, öyle anlaşıyorki üçüncü ciltte bu konuya yer verecek. Ama Mesut'un kanısına göre, bir özel sohbette anladığım kadarıyla, Hacı, bu şiiri Berlin Protoko-

l 'n n 1878'de imzalanmasına tepki olarak yazmıştır. Bu konunun özünden de anlaşılacağı gibi, bu protokol (yanlız başına değil), San Stefano ve büyük devletlerin Ermenilere değer vermeleri, şair'in bu şiiri yazmasına başlıca ve biricik etken olmuştur. Her şiiri önemli bir belge niteliğindedir. Açıktır ki Berlin Protokolü, Hacı'nin ömrü bakımından gençtir. Bu şiir, ya geçen yüzyılın 80'li yıllarında ya da, Ermeni katliamından birkaç yıl önce yazılmıştır. Çünkü Hacı bu şiirde şöyle   yl yor:

*Daha d n Sudan halkı ayağa kalktı aslanlar gibi,
şimdi bağımsızdırlar, eriştiler asıl amaçlarına.*

Açıktır, bu şiir yazıldığı zaman Sudan'da meydana gelen büyük bir olayın, Hacı akranlarının dikkatlerini çekmiş olması gerekir. O dönemde, Mehdi İsyanı'nın başgösterdiği biliniyor. Bu ayaklanma 1881'de başladı; ama 17 yıl sürdü. Ancak geçen yüzyılın 80'li yıllarında diğer halkların dikkatlerini çekecek bir nitelik kazandı. Özellikle bundan sonra, şubat 1883'de Sudan devrimcileri, 10.000 kişilik bir İngiliz ordusunu yenmeyi başardılar. Bu, o dönem için küçük bir olay değildi. Bundan sonra da, Aralık 1885'de Hartum şehrini kurtarmayı ve İngilizlerin Sudan temsilcisini öldürmeyi başararak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Hacı de, Sudan'ın daha ''d n'' olan bir olayından ve ''şimdi'' bağımsızlıklarından bahsediyor.

Bununla birlikte Hacı'nin bu şiirindeki bir başka noktaya da dikkati çekmekte hiçbir sakınca görmüyorum. Hacı şöyle   yl yor:

*Tıpkı bir arı gibi coşkuyla, ama sessizce hazırlanın,
Bulun savaş araçlarını, topu, tüfeği, havanı.*

Burada ''havan''ın altını  izelim. Gerçekte havan topu, ilkel bir biçimde Ortaçağ'da bulunmuş ve ilk defa Türkler tarafından 11.yüzyılın ortalarında kullanılmıştır. Ancak tekniğin geriliği nedeniyle bu topun zararı karından fazlaydı. Bu nedenle bundan çok önceleri vazgeçildi ve adlar arasında adı kalmadı. 20.yüzyılın başına gelinceye kadar, Hacı Kadir'in ölümünden (1898) takriben on yıl sonra, Rusya-Japonya savaşı sırasında bunu yapıp kullandı-

lar(1904-1905). Bu savaş Japonya'nın zaferiyle dünyanın ilgisini çekti. Hepsinden çok da Osmanlı egemenliğindeki halklar buna ilgi gösterdiler. Bundan sonra Almanlar, havan topunun daha iyisini yapmaya başladılar ve böylece yaygınlaştı. İşte burada bir soru akla geliyor: Hacı'nın bu şiiri yazdığı aşama gözönünde tutulursa, O'nun ölümünden sonra başkaları buna kalem karıştırmış olamazlar mı? Bu tür şeylere çok rastlanmıştır. Ama her nasıl olursa olsun uzmanların bunu araştırmaları gerektiği ortadadır.

47- H.K.Koyi'nin Bütün Şiirleri, s.51

48- O dönemde silah, Kürtler ve Kürtlerin durumunda bulunanlar için ekmek ve su gibi temel bir ihtiyaçtı.

49- M.S.Lazarev, age. s.62.

Ermeniler yerleşikti. Fakat Kürtlerin bir bölümü henüz göçebeydi ve sıcaklarda yaylalara geliş-gidişlerinde bazı aşiretler Ermeni topraklarına giriyor, ta Karabağ'a kadar uzanıyorlardı. Bunlar, yerleşik durumda olanlar için her zaman problem olurlar. Bu bakımdan yalnız Ermeniler değil, yerleşik Kürtler de göçebelerden rahatsızdılar. Ancak Ermenilerin rahatsızlığı, başka bir hal aldı, çok defa göçebeleri şikayet edip tutuklanmalarını istediler.

50- Hacı Kadir Koyi'nin Bütün Şiirleri, s.51.

51- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, s.83, Cilt 3.

52- B.Nikitin, age. s.189.

53- Dr.Astarcıyan, Ermeni Ulusu Tarihi, Musul 1951, s.315.

Yine "Troşnak"ın, İsmail Hakkı Şaweyis'in önemli yazılarını o dönemde yayınlamış olması da kayde değer bir durumdur.

54- H.K.Koyi'nin Bütün Şiirleri, s.54.

55- Mustafa Yamulki Paşa, Osmanlı Devleti'nin büyük subaylarından biriydi. Birinci Savaş'ın bitiminden sonra Süleymaniye'ye döndü. Kürtleri, mücadelelerinde ve birlik olmaları bakımından Ermenileri örnek almaya teşvik etti. (Bak. "Bangî Kurdistan", sayı 3, 21 Ağustos 1922.)

56- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.236-37.

57- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.129.

58- Örneğin bazı yörelerde yöneticilerin fotoğraflarını çekmek

yasaklanmıştı. İlk başlarda, bu olayları dış kamuoyundan saklamayı önemli oranda başardılar. Faiz Elgiseyn, bazı yerlerde, yöneticilerin Kürt giysileri içinde Ermeni katliamına katıldıkları ve işbaşında fotoğraf çektiklerini, bunu, Kürtleri bu katliamın suçlusu olarak göstermek için yaptıklarını yazar. (F.Elgiseyn, age. s.287, 323.)

59,60- Naim Bey'in Anıları, Ermeni Kırımları ve Sürgünleri ile İlgili Resmi Türk Dokümanları, Londra 1921, s.64. (Telgraflar için bu esere bak.)

61- Saldırgan Talat Paşa, Ermenilere rağmen bir süre yurt dışında kalabildi. "Londra Times"ın bir yazısına göre, 29 Eylül 1915, Talat Paşa, arkadaşı Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde uğradığı yenilgiyi fırsat bilerek Ermenilere saldırdı ve yenilginin suçunu arkadaşına yıkmaya çalıştı. Bu zat ve iki arkadaşı, Cemal ve Enver Paşalar, üçü birlikte, ülkeyi yöneten iktidarın üç kolu, Kürtlere ve Araplara da tıpkı Ermenilere baktıkları gibi baktılar. Ancak Talaryan adında bir Ermeni öğrenci, Talat Paşa'yı aramaya koyuldu. 15 Mart 1921'de Berlin sırtlarından birinde onunla yüzyüze geldi. Ve Talat Paşa'yı elleriyle öldürdü. Bununla günahsız Ermenilerin intikamını aldı.

62- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.280, 282, 255.

63- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.279, 282.

64- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.88-9, 126.

65- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.122-23, 126 vd.

66- Abdulaziz Yamulki, age. s.62.

67- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.30.

68- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.126.

69- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.316, 325, 340 vd.

70- Faiz Elgiseyn, age. s.39-40.

E.H.Keeling, age. s.213-14.

71- Akademi Tarle, age. s.392-93.

72- Yaşlı Ermenilerden birisi bana, bütün umutlarıyla Batılılara nasıl bağlandıklarını şöyle anlattı: *Büyük devletlerden birine ait bir vapur Osmanlı limanlarından birine geldiği zaman, Erme-*

niler yüzerek gemiye yanaşırlardı. Ama çoğu kez tayfalar, kendileriyle alay eder üzerlerine sıcak su dökerlerdi.

73- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.395.

74- Bazı kaynaklar, bazı Arap subaylarının 1912 yılında çok önemli bir belge elde ettiklerini yazarlar. Bu belge, Jöntürk liderlerinden birinin önemli bir subaya yazdığı bir mektuptur. İçinde şunlar yer alıyor:

Arapları düşman kurşunlarına hedef bırakın ve kendinizi kurtarmaya çalışın. Çünkü onların yokedilmeleri bizim yararımızdır. Ama Kürtleri, Ermeni ülkesi konusunda kendilerine ihtiyacımız olacağı konusunda uyarın.

Kaynaklar bu mektubun, o dönemin Arap gazetelerinde yayınlandığını yazarlar. (Bak. Arap Devrimi Başlangıç Nedenleri ve Sonuçları, Arap Cemiyeti'nden bir kişinin elyazmaları, s. 146. Bunun gibi, Bak. Şehitler Kongresi, Beyrut, s.45.)

75- Şükrü Mahmud Nedim, Rus Askeri Irak Savaşında, 2.Baskı, Bağdat 1967, s.18, 44-6, 51, 63.

76- K.Mason, age. s.331, 335.

Ulusların Birliği Türkiye-Irak Sınır Sorunu, s.42

Bu sayılar abartılmışa benziyor. Ne M.E.Zeki -ki savaşın yolaştığı zarar ve ziyandan bahseder- ne Hüseyin H. Mukriyani -ki kendisi I.Savaş'tan sonra Revanduz'da yaşamış ve bu konuda yazmış- böyle bir rakam vermişler. Halk arasında, çok sayıda Kürt kadınının, namusunu kurtarmak amacıyla kendilerini vadiye fırlattıkları anlatılır. H.H.Mukriyani burada meydana gelen yakım-yıkımı anlatır. (H.H.Mukriyani, age. s.113.)

77- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.31, 120.

78- Prof.Paule Emile, Ermenistan Tarihi, Beyrut, s.49.

79- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.253, 309.

80- V.A.Gordlevski, Seçme Eserleri, Cilt 3, s.122.

Aynı yazar Rus askerinin girdiği yerlerde Ermenilerin Kürtlere nasıl yardım ettiklerini, Rusya tarafına geçiş yolunu nasıl gösterdiklerini de anlatır.

- 81- Abdulaziz Yamulki, age. s.62.
 82- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.100-1.
 83- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, s.105-6.
 84- Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952, s.112-14.
 85- M.S.Lazarev, age. s.57, 68, 315.
 86- H.Charles Luke, Musul ve Azınlıkları, Londra 1925, s.129.
 87- M.S.Lazarev, age. s.315.
 88- E.H.Keeling, age. s.209.
 89- K.A.Astarcıyan, age. s.315-16.
 Faiz Elğiseyn, age. s.40, 43.
 Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımı, s.176-77, 448.
 90. A.Safrastıyan, age. s.77.

6. BÖLÜM

1- Sykes-Picot Antlaşması, İngiliz Mark Sykes ve Fransız George Picot tarafından yapıldı. Bu iki diplomat, pekçok halklar ve Orta-doğu konusunda oldukça bilgi sahibi kişilerdi. Birincisi, Kürtleri yakından tanıyordu, ve birçok Kürt aşiret reisleriyle ilişkileri vardı. Ayrıca Kürdistan'ın birçok bölgesini gezmişti. M.Sykes, Kürtlerle Ermenilerin birlikte yaşayabilecekleri ve birbirine yardım edebilecekleri görüşündeydi.

2- K.Andrei Sabanin, age. s.37-9, Cilt 2.

3- Bu antlaşmanın büyük bölümü Osmanlı egemenliği altındaki Arap ülkelerinin paylaşılmasına ayrılmıştı.

4- Musul sorununa ayrılan İstanbul Konferansı sonunda Türkiye delegeşi, Britanya'nın, *Musul'un Irak'dan ayrılmasına karşı çıkmakla Sykes-Picot Antlaşması'ndan uzaklaştığını, çünkü bu antlaşmada Musul'un Fransa'ya verildiğini* belirtmek durumunda kaldı. İngiliz delegeşi Koks, cevabında hiç sakınmadan şunları söylüyor: *O Antlaşma Fransa ile İngiltere arasında imzalandığı zaman, Rusya ittifaka dahildi ve İngiltere O'nunla komşu olmak istemiyordu.*

5- Klyuçnikov - Andrei Sabanin, age. s.42, Cilt 2.

6- K.Kofman, Anglo-Sakson Emperyalizmi ve Petrol Politikası, Moskova 1930, s.81.

7- Dr.Fazıl Hüseyin, Musul Problemi, Türk-Irak-İngiliz Diplomasisi ve Kamuoyu, Bağdat 1955, s.9.

8- M.S.Lazarev, age. s.346.

SONUÇ

1- Belirttiğimiz gibi gizli Sykes-Picot Antlaşması, Rusya'nın da onayı alınarak Mayıs 1916'da Fransa ile Britanya arasında imzalandı. Buna göre bütün Arap ülkeleri, Türkiye Kürdistanı ve Batı Ermenistan bu üçü arasında paylaşıyordu. Ekim Devrimi'nin zaferinden sonra yeni Sovyet Devleti, Kasım 1917'de, bu gizli antlaşma ve diğer belgeler üzerindeki tasarufunu kaldırdı. Açığa çıkan bu durum, özellikle Arap ülkelerinde rahatsızlıklara yolaçtı.

2- Amaç, Ekim Devrimi ile birlikte Rusya'da sosyalizmin zafere ulaşmasıdır.

3- Bu iş, Irak kürdistanı'nda başka büyük devletlerden birinin eli altına girdi ve erken sonuç verdi. Şeyh Mahmud Hareketi ve 20.yüzyılın başındaki Kemalistlerle birlikte davranmak için yapılan girişimler, bunun açık örnekleridir.

4- Savaşın bitmesinden bir süre önce ve sonra işten anlayan bu subayların tümü, Soane, Noel, Mason ve diğer otoriteler Kürtlerin arasına daldılar.

5- Biz, Sevr'in bu maddeleriyle ilgili görüşlerimizi özel bir yazımızda belirtmiştik. (Kemal Mazhar Ahmed, Kürt Sorunu ve Sevr Antlaşmasına Yeni bir Bakış, "Brayeti" sayı 7, Ekim 1970, s.15-9. veya M.M.Kerim'in Arapçaya çevirisi, "Yeni Kültür", Eylül 1973, s.125-34.)

6- Hemdun, Önceki Savaş, "Gelawêj" sayı 4, 7.yıl, Nisan 1946, s.35-7.

7- 1860 Suriye Gavurlarının Kırımı.

8- Ancak, A.Bedirhan'a göre Ermeni kırımı, Kürtler bakımından olumlu sonuçlar verebilir. Çünkü bu olay, Rusya'yı Osmanlı Devleti'ne yeni bir darbe vurmak üzere harekete geçirecektir. İşte böylece Kürtler için önemli siyasal fırsatların doğacağı kanısındadır.

9- W.İ.Wigram - T.İ.Wigram, Beşeriyetin Beşiği-Kürdistan'ın Doğusu'nda Yaşam, Arapçaya çeviren C.Fethullah, Bağdat 1971, s.40.

10-Kürt temsilcisi Şerif Paşa ile Ermeni temsilcisi Nobar Boğus Paşa'nın, Paris'de Barış Kongresi esnasında bu konuda mutabakata varmaları, Ermenilerin kürt yurtsever güçlere yardım etmeleri, bu gerçeğin bir göstergesi ve kanıtı olmuştur.

11- Durum öyle bir düzeye vardı ki, Daşnak mensupları da yayınlarında Kürt ulusal hareketine yer vermek ve üzerinde durmak zorunda kaldılar.

12- Örneğin bak. E.H.Keeling age. s.228-29 ve bu kitabın önsözü.

13- Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları adlı kitapta, bu sorunu doğrulayan onlarca tarihsel belge var. Birçok başka yazar da bu noktaya parmak basmış, eğer sorun dinsel nedenlerden kaynaklansaydı, değil yalnız Ermenilerin, diğer bütün hristiyan toplulukların kırımdan geçmesi gerektiğine dikkatleri çekmişler.

14- Özellikle Nisan 1876 isyanından sonra Osmanlıların Bulgarlara yaptıkları, bir bakıma daha sonra Ermenilere uygulandı. Her ikisinin de nedenleri birdi ve Osmanlı yönetimi aynı tutuma sahipti. Buna bakarak tarihin bir yere kadar "tekerür" ettiğini söylemek mümkün.

15- T.Lorens, Yedi Harikanın Sütunları, I.Bölüm, s.35-6, Bağdat 1947. (Arapçaya çeviren Dr.Selim Elmueyni)

YARARLANILAN KAYNAKLAR

I- KÜRTÇE

Husên Husnî Mukriyanî, Mêjûyî Mîranî Soran, Çapî duwem, Hewlêr 1967.

(Hüseyin Hüsni Mukriyani, Soran Mirleri Tarihi, 2.Baskı, Hewlêr 1967.)

Hemdûn, Şerî Pêşû, "Gelawêj", jîmare 4, salî 7, Nîsan 1946.
(Hemdûn, İlk Savaş, "Gelawêj", sayı 4, yıl 7, Nisan 1946.)

Dr. Rehîmî Qazî, Qazî Mehemed, desnûs.
(Dr. Rahim Gazi, Gazi Muhamed, elyazması.)

Refîq Hîlmî, Yaddaşt, Beşî 1, Bexda 1956.
(Refik Hilmi, Notlar, 1.Bölüm, Bağdat 1956.)

Komele Şierî Hacî Qadirî Koyî, çap û belavker Abdelrahman Seîd, Silêmanî 1935.

(Haci Kadir Koyi'nin Toplu Şiirleri, toplayan ve yayınlayan Abdulrahman Seyid, Süleymaniye 1935.

Mehmed Emîn Zekî, Xulaseyekî Tarîxî Kurd û Kurdistan, Cîldî ewil, Beğxda 1931.

(Mehmet Emin Zeki, Kısaca Kürtler ve Kürdistan Tarihi, 1.Cilt, Bağdat 1931.)

Mehmed Mela Kerim, Hacî Qadirî Koyî Şaîrî Qonaxekî Nwêye Le Jiyânî Neteweyî Kurd, Bexda.

(Mehmed Mela Kerim, Kürt Toplum Yaşamında Yeni Bir Evrenin Şairi Haci Kadir Koyi, Bağdat.)

II- ARAPÇA

الدكتور أستارجيان ك. أ. ، تاريخ الأمة الارمنية . وقائع من الشرقيين الاذني والأوسط في أدوار الامبراطوريات الرومانية والبيزنطية والفارسية والمثانية والروسية من القرن السابع قبل الميلاد الى نهاية الربع الأول من القرن العشرين ، الموصل ١٩٥١ .

Dr.Astarcıyan K. E., Ermeni Ulusu Tarihi, Musul 1951.

الدكتور أستارجيان ك. أ. ، تاريخ الثقافة والأدب الأرمني ، الموصل ١٩٥٤ .

Dr.Astarcıyan K. E., Ermeni Kültürü ve Edebiyatı Tarihi, Musul 1954.

اسماعيل چول ، اليزيدية قديماً وحديثاً . بيروت ١٩٣٧ .

İsmail Çul, Yezidilik Eskiden ve Şimdi, Beyrut 1937.

الدكتور بلج شيركو ، القضية الكردية . ماضي الكرد وحاضرهم ، القاهرة ١٩٣٠ .

Dr.Blec Şerko, Kürt Sorunu Eskiden ve Şimdi, Kahire 1930.

البروفيسور بول أميل ، تاريخ أرمينيا ، ترجمة شكري هلاوي ، بيروت ، بلا .

Prof.Paule Emile, Ermenistan Tarihi, Beyrut.

بيروت (جلال الطالباني) ، دفاعاً عن « حاجي قادري كوي » ، - « خبات - النضال » ، بغداد ٢٦ تموز ١٩٦٠ .

Pirot (Celal Talabani), H. K. Koyi'yi savunma, "Xebat", Bağdat Temmuz 1960.

« ثورة الرب . مقدماتها ، اسبابها ، نتائجها » ، بقلم احد اعضاء الجمعيات العربية ، القاهرة ١٩١٦ .

Arap Devrimi, (Arap Cemiyeti'nden bir kişinin elyazmaları).

حكمت سامي سليمان ، النفط في العراق . دراسة سياسية واقتصادية ، بغداد ١٩٥٨ .

Hikmet Sami Süleyman, Ekonomik ve Siyasal Bakımdan Irak Petrolü, Bağdat 1958.

الدكتور زكي صالح ، مقدمة في دراسة العراق للمعاصر ، بغداد ١٩٥٣ .

Dr.Zeki Saleh, Çağdaş Irak Üzerine, Bağdat 1953.

شكري محمود نديم ، الجيش الروسي في حرب العراق ، الطبعة الثانية ،
بغداد ١٩٦٧ .

Şükrü Mahmud Nedim, Rus Ordusu Irak Savaşında, 2.Baskı, Bağdat 1967.

صديق الدملوجي ، إمارة بهدينان الكردية أو إمارة العمادية ، الموصل ١٩٥٢ .

Sıdık Eldemolci, Behdinan Kürt İmaretı veya Amadiye İmaretı, Musul 1952.

عبدالرزاق الحسي ، تأريخ العراق السياسي الحديث ، الجزء الأول ، صيدا ١٩٥٧ .
Abdurrezak Elheseni, Irak'ın Yeni Politik Tarihi, Sayda 1957.

عبدالمنعم الغلامي ، الضحايا الثلاث ، الموصل ١٩٥٢ .

Abdulmunem Elğulami, Üç Fedayi, Musul 1952.

الدكتور عز الدين مصطفى رسول ، الواقعية في الأدب الكردي ، بيروت ، بلا .
Dr.İ.Mustafa Resul, Kürt Edebiyatında Realizm, Beyrut.

هلي سيدو السكوراني ، من عمان الى العمادية أو جولة في كردستان الجنوبية ،
القاهرة ١٩٣٩ .

Ali Seydo Elgorani, Umman'dan Amadiye'ye veya G. Kürdistan'a Gezi, Kahire 1939.

فائز النصين ، للذابح في أرمينيا ، الطبعة الثانية ، بيروت ، بلا .

Faiz Elğiseyn, Ermeni Kırımları, 2.Baskı, Beyrut.

الدكتور فاضل حسين ، مشكلة الموصل . دراسة في الدبلوماسية التركية - العراقية -
الانكليزية وفي الرأي العام ، بغداد ١٩٥٥ .

Dr.Fazıl Hüseyin, Musul Problemi, Bağdat 1955.

الدكتور لؤي بحري ، سكة حديد بغداد ، بغداد ١٩٦٧ .

L. Bahri, Bağdat Demiryolu, Bağdat 1967.

لورانس ت ، أعمدة المحكمة السبعة ، الجزء الأول ، ترجمة الدكتور سليم النعيمي ، بغداد ١٩٤٧ .

Lorens T., Yedi Harikanın Sütunları, Bağdat 1947.

لوقا زودو ، المسألة الكردية والقوميات النصرانية في العراق ، بيروت ١٩٦٩
Loqa Zoda, Irak'da Kürt Sorunu ve Ulusal Unsurlar, Bağdat 1969.

محمد أمين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، القاهرة ١٩٣٦ .
M.Emin Zeki, Kürdistan ve Kürtlerin Kısa Tarihi, Kahire 1936.

محمد طاهر المصري ، تاريخ مقدرات العراق السياسية ، الجزء الاول
الموصل ١٩٢٤ .
Muhamed Tahir Elomeri, Irak Siyasi Tarihi, Musul 1924.

« مؤتمر الشهداء » ، بيروت ، بلا .

Şehitler Kongresi, Beyrut.

ويگرام دبليو. أي . ، ويگرام تي أي ، مهد البشرية (الحياة في شرق
كردستان) ، ترجمة جرجيس فتح الله ، بغداد ١٩٧١ .

Wigram W. I. - Wigram T. I., Beşeriyetin Beşiği-D. Kürdistan'da yaşam, Bağdat 1971.

يوسف إبراهيم يزبك ، النفط مستعبد الشعوب ، الجزء الأول ، بيروت ١٩٣٤ .

Yusuf İbrahim Yezbık, Petrol Uluslar Üzerindeki Baskının Nedenidir, Beyrut 1934.

III- RUSÇA

A.Adamov, İrak Arabskiy. Bassorskiy vilayet v ego proşlom i nastoyaşem, Peterburg 1912.

(Arap Irak'ı, Basra Vilayeti'nin Dünü-Bugünü, Petersburg 1912.)

A.S.Avetyan, Germanski imperializm na Blijnem Vostoke, Moskva 1966.

(Yakındoğu'da Alman Emperyalizmi, Moskva 1966.)

"Visemirnaya istoriya", t. VIII, Moskva 1961.

(Dünya Tarihi, Cilt 8, Moskva 1961.)

"Genocid Armyan v Osmanskoy İmperii", (Sbornoi dokumetov i materialov pod rodakciy Prof. M.G.Nersisyan), Erevan 1966.

(Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Kırımları, Prof.M.G.Nersisyan gözetiminde, Erivan 1966.)

Akademik V.A.Gordlevskiy, İzbrannie Soçineniya, tom III, (İstoriya i Kultura), Moskva 1962.

(Seçme Eserleri, 3. Cilt "Tarih ve Aydın", Moskova 1962.)

K.Gofman, Neftyanaya politika i anglosaksonskiy imperializm, Moskva 1930.)

(Petrol Politikası ve Anglosakson Emperyalizmi, Moskova 1930.)

B.M.Dancig, İrak v proşlom i nastoyaşem, Moskva 1960.

(Irak Dün-Bugün, Moskova 1960)

M.S.İvanov, Oçerk istorii İrana, Moskva 1952.

(İran Tarihi İncelemeleri, Moskova 1952.)

İhsan Fuad, Tvorçestvo Xadji Koyi i ego mesto v kurdskey literature, Avtoreferat, Moskva 1966.

(Haci Koyi'nin Ürünleri ve Kürt Edebiyatındaki Yeri (Doktora özet), Moskova 1966.)

Yo.V.Klyoniçkov i Andrei Sabanin, Mejdunarodnaya politika noveşego v dogovorax, hotax i deklaraciya, ç.II, Moskva 1926.

(Yeni Dönemde Antlaşma ve Notalarda Uluslararası Politika, 2.Bölüm, Moskova 1926.)

H.G.Korsun, Arabskiy Vostok-İrak, Moskova 1928.
(Doğu Arabistan - Irak, Moskova 1928.)

H.G.Korsun, Pervaya mirovaya voyna na Kavkazskom fronte, Moskva 1946.
(Kafkas Cephesinde I.Dünya Savaşı, Moskova 1946.)

H.G.Korsun, Sarıkamışokaya operaciya na Kavkazskom fronte mirovoy voynı v 1914-1915gg., Moskva 1937.
(Kafkas Cephesinde Sarıkamış Savaşı 1914-1915, Moskova 1937.)

L.N.Kotlov, Stanovlenie nacionalno - osvoboditel'nogo dvizheniya na Arabskom Vostoke, Moskva 1975.
(Doğu Arabistan'da Ulusal Kurtuluş ve Özgürlük Hareketinin Ortaya Çıkışı, Moskova 1975.)

Kurd-Oglu, Kurdı i imperializm, - "Bulletin pressı Srednego Vostoka", Taşkent, no:13-14, 1932.

(Kürtler ve Emperyalizm, "Ortadoğu Bülteni" dergisi, sayı 13-14, Taşkent 1932.)

M.S.Lazarev, Kurdistan i kurds kaya problema (90 godı XIX veka - 1917 g.) Moskva, 1964.

(Kürdistan ve Kürt Sorunu, (19.yüzyılın 90'lı yılları-1917), Moskova 1964.)

İnjener Yo. Lebedev, Bagdads kaya jeleznaya doroga i covennoe sostoyanie ee stroitelstva, Peterburg 1908.

(Bağdat Demiryolu Hattı ve Yarını Sorunları, Petersburg 1908.)

"Sovetskaya İstoriçeskaya Enciklopediya", t.I, Moskova 1961, t.10, Moskova 1967.

(Sovyet Tarihi Ansiklopedisi, Cilt I, Moskova 1961, cilt 10, Moskova 1967.)

Akademik E.V.Tarle, Evropa v epoxu imperializma, 1871-1919gg., M.L., 1928.

(Emperyalizm Çağında Avrupa 1871-1919, Moskova-Leningrad 1928.

İ.O.Farizov, Mesto Nacionalno-osvoboditelnogo dvijeniya kurdiv v borbe narodov Blijnego i Srednego Vostoka protiv imperalizma, Kand.diss. (referat), Moskva 1953.

(Yakın ve Ortadoğu Halklarının Anti-Emperyalist Savaşımında Kürt Ulusal Kurtuluş Hareketinin Yeri (Doktora özeti), Moskova 1953.)

IV- INGILIZCE ve FRANSIZCA

Curzon G.N., Persia and the Persian Question, Vol.II, London 1892.

Dagobert von Mikusch, Mustapha Kemal between Europa and Asia, (translated by John Linton), London 1931.

"Documents on British Foreign policy, 1919-1939", First series, Vol.IV, London 1952.

Eagleton W., The Kurdish Republic of 1946, London 1963.

Edmonds C.J., Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North-Eastern Iraq, London 1957.

Ireland P.W., Iraq. A study in political development, London 1937.

Keeling E.H., Adventures in Turkey and Russia, London 1924.

Kinner J.M., A geographical memoir of the Persian Empire, London 1813.

Kinner J.M., Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan in the years 1813 and 1814, London 1818.

"League of Nations. Question of the frontier between Turkey and Irak", Geneva 1924.

Longrigg S.H., Four Centuries of Modern Iraq, London 1925.

Luke H.Ch., Mosul and its minorities, London 1925.

Main E., Iraq from Mandate to Indepence, London 1935.

Mason K., Central Kurdistan, - "The Geographical Journal", Vol. LIV, No:6, December 1919.

"Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications", Paris 1948.

Millingen F., The wild life among the koords, London 1870.

Morier J., Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809, London 1812.

Morier J., A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 and 1816, London 1818.

Nikitine B., Les Kurdes-Etude sociologique et historique, Paris 1956.

Philiby H., Arabian days, London 1948.

Rawlinson H.C., Notes on a journey from Tebriz, through Persian Kurdistan..., "The Journal of the Royal Geographical Society", London, Vol. X, 1840.

Richard D. Robinson, The first Turkish Republic-A case study in national development, Cambridge 1963.

Rich Cl. J., Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol. I-II, London 1836.

Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London 1948.

Shmidt D. A., Journey among brave men, Toronto 1964.

Soane E.B., To Mezopotamia and Kurdistan in disguise, second edition, London 1926.

Sykes M., The Kurdish tribes of the Ottoman Empire, "The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland", Vol. XXXVIII, 1908 (July to December).

"The Memories of Naim Bey. Turkish official documents relating to the deportations and massacres of Armenians", London 1921.

Wilson A.T., Loyalties Mesopotamia, 1914-1917. A personal and historical record, London 1930.

Wilson A.T., Mesopotamia, 1917-1920. A clash of loyalties. A personal and historical record, London 1931.

Zeki Saleh, Mesopotamia. Iraq 1600-1914, Baghdad 1950.

V- TÜRKÇE

Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952.

VI- DERGİ ve GAZETELER

"Bangî Kurd", sayı 1, 3, Bağdat 1332.
(Kürt Sesi)

"Bangî Kurdîstan", sayı 3, Süleymaniye 1922.
(Kürdistan'ın Sesi)

"Brayetî", sayı 7, Bağdat Ekim 1970.
(Kardeşlik)

"Rojî Nwê", sayı 9, Süleymaniye 1960.
(Yeni Gün)

"El Sekafe Elcedide", Bağdat Eylül 1973.
(Yeni Kültür)

"El Alem Elerebi", Bağdat Ekim 1931.
(Arap Alemleri)

Kürdistan Yayınevi Yayınları

Edebiyat Dizisi:

Aşitî, Dîwana 8'a, Cigerxwîn, Stockholm 1985

Tarih Dizisi:

Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan ve Ermeni Soykırımı,
Stockholm 1986

Institut kurde de Paris

Yazışma adresi:

Gällerstagrand 11—102
124 48 BANDHAGEN, Sweden

Institut kurde de Paris

INSTITUT KURDE DE PARIS

ENTRÉE N°

Institut kurde de Paris

Dr. K.M.Ahmed, 1937'de Süleymaniye'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. Tarihle ilgili konulara duyduğu ilgi nedeniyle 1955'de Yüksek Öğretmen Okulu'nun tarih bölümüne girdi ve 1959'da buradan mezun oldu. 1960'da doktora öğrencisi olarak Baku'ya gönderildi. 1963'de, Kürt tarihçisi Rahim Gazi'nin gözetiminde, **Irak Kürdistanı'nda Kürt Ulusal Kurtuluş Savaşını (1918-1932)** konulu doktora tezini, Sovyet Bilim Akademisi'nin kriterlerine göre, en yüksek dereceyle başardı. Burada çalışmalarına devam ederek, Kürt tarihi üzerindeki araştırmalarına 1958'e kadar olan dönemi de katarak genişletip geliştirdi. Burada bulunduğu sürede, çok sayıda bilimsel makale ve inceleme yazıları yazdı. O'nun bilim doktoru olmada elde ettiği başarıyı, Irak Ajansı(İNA) şu sözlerle dile getirdi: *Dr. Kemal Mazhar Ahmed, bu dereceyi almayı başaran ilk Ortadoğu'lu öğrencidir.* Yine Dr. Kemal Mazhar Ahmed'den sonra bu yüksek dereceyi alabilen ikinci kişi Dr. İzzeddin Mustafa Resul da bir Kürttür ve tezini **Ehmedê Xanî** üzerine yapmıştır.

Dr. K. M. Ahmed, Irak'a döndükten sonra Bağdat Üniversitesi Edebiyat Bölümü'nde görevlendirildi. Kürt Bilim Akademisi'nin kuruluşundan itibaren buranın genel sekreterliğine seçildi. Bu kurumun çalışmalarının yetkinleşmesinde büyük bir rol oynadı. Yazar, 1973'de Paris'te toplanan Dünya Doğu Bilimcileri Kongresi'ne delege olarak davet edildi. Yazarımız, Ortadoğu ve Kürt tarihi alanında profesörlük ünvanı olan yegane Kürt olarak Bağdat Üniversitesi'ndeki öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Dr. Cemşid Heyderi

Kürdistan Yayınevi
Publishing House of Kurdistan

ISBN 91 87096 01 3

TUR